

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 11/5 Winter 2016, p. 159-184

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.8815>

ISSN: 1308-2140, ANKARA-TURKEY

Article Info/Makale Bilgisi

✍ Received/Geliş: 30.10.2015 ✓ Accepted/Kabul: 24.02.2016

✍ Referees/Hakemler: Yrd. Doç. Dr. İlhami GÜNAY –
Yrd. Doç. Dr. Mustafa KAYHAN

This article was checked by iThenticate.

NAZARÎ-SUFÎ TEFSİR ALANINDA BİLİNMEYEN BİR ÂLİM: HÜSAMEDDİN ALİ el-BİTLİSÎ (h. 909 / m. 1504)

*Esmâ ÇETİN***

ÖZET

Hüsameddin Ali el-Bitlisi, Akkoyunlu Devleti döneminde yaşamış şark coğrafyasının bilinmeyen, değerli bir âlimidir. İsmi, daha ziyade oğlu İdris-i Bitlisi'den bahseden metinlerde geçmektedir. Hüsametdin Ali el-Bitlisi, hayatının önemli bir kısmını Tebriz'de geçirmiş, orada bir zaviye inşa ettirerek özellikle ilim ve irşat faaliyetleri ile uğraşmıştır. Tasavvufta Kübreviyye'nin kollarından biri olan Nurbahşîyye tarikatına bağlıdır ve Seyyid Muhammed Nurbahş'ın önde gelen müritlerindedir. Bitlisi, tarikat içerisinde halifelik (mürşitlik) konumuna kadar yükselmiş, Nurbahşîliğin Kürdistan ve Luristan'da yayılmasında etkili olmuştur ve 909/1504 tarihinde vefat etmiştir.

Özellikle felsefi ve tasavvufî içerikte eserler telif etmiştir ve eserlerinde varlık mertebeleri (merâtibu'l-vücut/ontoloji) ve insan-ı kâmil olma sürecine (psikoloji) dair meseleleri tartışmıştır. Muhyiddin İbnü'l-Arabî mektebinin bilinmeyen, fakat önemli bir temsilcisi sayılabilecek olan Hüsâmeddîn Bitlisi'nin eserlerinde Şehâbeddin es-Sühreverdî'den de etkilendiği görülmektedir. Eserlerinin her birisi farklı ilmi gelenekleri bir araya getirmesi itibariyle büyük önemi haiz olmakla beraber, özellikle Câmiu't-Tenzil ve't-Tevil isimli tefsiri en önemli eserlerinden biridir. Nazarî-sufî tefsir hüviyetini taşıyan bu eser, İslam ilim coğrafyasında tanınmadığı gibi diğer eserleri gibi ciddi bir akademik çalışmaya da konu olmamıştır. Müellifin gün yüzüne çıkmış eserlerinin tamamı, el yazması olarak Türkiye'deki çeşitli kütüphanelerde mevcuttur. Fakat böylesi önemli bir âlim hakkında yapılan çalışmalar yok denecek kadar azdır. Mevcut çalışmalar da onun ne hayatını ne de ilmi kişiliğini ortaya koyacak kapsamdadır. Bu araştırma, Hüsameddin Ali el-Bitlisi'nin adı ve nesebi, siyasî, ilmi ve manevî hayatı, bilinen hocaları, vefatı ve kısaca eserlerini konu edinmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hüsametdin Ali el-Bitlisi, Nurbahşîlik, Nazarî-sufî tefsir, El yazma eser

** Sakarya Üniversitesi Doktora Öğrencisi, El-mek: esmacetiin@gmail.com

**AN UNKNOWN SCHOLAR ON FIELD OF NAZARÎ-SUFÎ
COMMENTARY: HUSAMEDDİN ALİ AL-BİTLİSÎ (h. 909 / m.
1504)**

ABSTRACT

Husameddin Ali al-Bitlisi, is an estimable yet relatively unknown scholar of the east who lived in the era of Aq Qoyunlu State. His name is rather mentioned in the texts where his son, İdris-i Bitlisi, is written about. Husameddin Ali al-Bitlisi has spent a considerable amount of his life in Tabriz and built a dervish lodge there; especially worked on spiritual/ethic guidance and education. He is a dedicated follower of Noorbahshia sect which is one of the branches of Qubraviyyah all of which are Islamic religious orders and he is among the leading disciples of Sayyid Muhammad Nurbakhsh. Bitlisi was promoted to the caliphate position of the sect and he was effective in prevalence of the Nurbakhshi sect in Qurdistan and Luristan and he died on 909/1504.

He compiled texts that contain philosophy and sufi contents and discussed the levels of being (ontology) and the process of being insan-ı kâmil (the perfect human) (psychology). One of the unknown but important representatives of Muhyiddin Ibnu'l-Arabi school, Husameddin Bitlisi's treatises reveal that he was also impressed by Shehabeddin es-Suhreverdi. His every single treatise has great significance since they collect diversified scientific cultures, especially his commentary on the Holy Quran, Jamiu't- Tanzeel wa't-Ta'weel, is among the most important ones. This one is of philosophical/sufic kind and unknown to Islamic community of erudite. In addition, it has not been subject of any significant academical study as well as his other studies. All the manuscripts of author that have been discovered are located in various libraries in Turkey. However, there are hardly any studies on such an important scholar and the existing ones fail to include his life and scholarly character. This study, therefore, is on the name and family line of Husameddin Ali al-Bitlisi, as well as his political, scholarly and spiritual life, and death; on his teachers that are known and his manuscripts in brief.

STRUCTURED ABSTRACT

Husameddin Ali al-Bitlisi, is an unknown scholar of the eastern world who lived in XV th century. His name is rather mentioned in the texts about his son İdris-i Bitlisi. He has lived under the sovereign of Akkoyunlu State, a dynasty of Turkmens, which ruled over East Anatolia, Azerbaijan and Iraq.

Being a sagacious Kurdish erudite there is no clear information about the birth place of Husameddin Ali al-Bitlisi. However, it is plausible to think that he was born in Bitlis (a city in eastern Anatolia) because of his title "Bitlisi". According to his statements, he was nearly 90 years old when Sultan Yakup, ruler of Akkoyunlu, deceased in 1490. Therefore, it is possible to claim that he was born in the

Turkish Studies

beginning of 15th century. His father's name was recorded as Abdullah due to some sources, and Hüseyn due to some other.

The only known offspring of Hüsameddin Bitlisi is his son İdris-i Bitlisi (date of death according to hegira calendar 926 / AC 1520). Acknowledged by his attainment on medicine, cosmography, philosophy, "tasavvuf" (sufism), commentary, political sciences, ethics, history and the like, İdris-i Bitlisi wrote several treatises qualified as copyrighted work, translation and commentary on the Holy Qur'an. İdris-i Bitlisi deceased two months after the death of Yavuz Sultan Selim (Ottoman Sovereign) on 7 th Zilhicce 926 (hegira calendar) /18th November 1520 (gregorian calendar). Hüsameddin Bitlisi's descendant, celebrated as a provincial treasurer, Ebu'l-Fazl Mehmet Efendi is known rather with his political identity. Therewithal, he has studies on copyrighted work, translation and commentary on the Holy Qur'an in diversified fields as well as his father and grandfather. Ebu'l-Fazl Bitlisi died on 982/1574.

Husameddin Bitlisi has spent a considerable amount of his life in Tabriz and built a dervish lodge there; especially worked on spiritual/ethic guidance and education. He is a dedicated follower of Noorbakhshia sect which is one of the branches of Qubraviyyah all of which are Islamic religious orders and he is among the leading disciples of Sayyid Muhammad Nurbakhsh.

Several resources cite Bitlisi as an erudite on esoteric and scientific knowledge who reached degree of perfection in sufism after his asceticism and strife against ego.

As far as we reached, there is no information about Husameddin Ali al-Bitlisi's educational life. Together with whom and where he has attained the contents of "madrasah"(Islamic university) curriculum and who his supervisors/teachers were all unknown. His only known student is his son İdris-i Bitlisi. The only information we obtain from his son İdris-i Bitlisi is that Husameddin was very fond of scientific knowledge and loved to attend the discussions of the erudite. Nonetheless, it is certain that he took his first sufi training from Shihabuddin Gurani, then from his principal mentor Seyyid Muhammad Nurbakhsh in person within Nurbakhshi sect. He completed his spiritual training in Rey city supervised by his mentor Nurbakhsh. Bitlisi was promoted to the caliphate position of the sect and he was effective in prevalence of the Nurbakhshi sect in Qurdistan and Luristan.

Husameddin Ali's date of death is known by the condolence inscription of a palace record book whose records commence on Muharram 909 (hegira calendar) in Sultan II. Bayezid's (death 918 / AC 1512) era. According to this record book, the father of İdris Bitlisi deceased in city of Acem on 13th of Shaban 909 (hegira calendar). This corresponds to 31st January 1504 of gregorian calendar. Thus, it becomes clear that Husameddin-i Bitlisi was deceased in year 909 / 1504. The place of his sepulchre is a matter of controversion, it is either in Bitlis or Tabrez.

Turkish Studies

Husameddin Ali al-Bitlisi whose life is not searched in detail is an unknown outstanding representative of hypothetical-figurative commentary of the Holy Qur'an ecole. His many copyrighted work contain philosophical and sufic themes, especially stages of existence (ontology) and concordantly stages that are attained during gaining perfection (psychology). One of the unknown but important representatives of Muhyiddin Ibnu'l-Arabi school, Husameddin-i Bitlisi's treatises reveal that he was also impressed by Shehabeddin es-Suhreverdi. These treatises exclusively point out the love of Ahl-i Bayt (family of prophet Muhammad). He says he adopts the twelvers faith and he cites hurufic comments in his books. His every single treatise has great significance since they collect diversified scientific cultures, especially his commentary on the Holy Quran, Jamiu't-Tanzeel wa't-Ta'weel, is among the most important ones. This one is of philosophical/sufic kind and unknown to Islamic community of erudite. In addition, it has not been subject of any significant academical study as well as his other studies. Following are the copies of Bitlisi's treatises in Turkish manuscript libraries:

1. Jamiu't- Tanzeel wa't-Ta'wil: The most significant treatise of the author. It has two copies. One in Suleymaniye Library, Sehit Ali Pasha part, no.109, 110, 111, 112. The older manuscript is in Bitlis-Ohin Molla Alaaddin special library and this copy was written while the author was alive on hegira year 906.

2. al-Qanzu'l-Hafi Fi Bayani Makamat-i Sufi (Qitabu'n- Nusus): It has three copies which are in Milli Kutuphane, archive no: 50 Ur 201/3; Suleymaniye Kutuphane, Sehit Ali Pasha part archive no. 1437; Konya Bolge Yazma Eserler Kutuphanesi archive no. 15 Hk 743/2.

3. Sherhu Istilahati's- Sufiyye li'l-Qashani: It is recorded in Manisa Il Halk Kutuphanesi, archive no. 1134; Konya Bolge Yazma Eserler Kutuphanesi archive no. 07 Ak 164/3.

4. Serh-i Gulshen-i Raz: Recorded in Suleymaniye Kutuphanesi, Pertev Pasha part, archive no.606-014; Konya Bolge Yazma Eserler Kutuphanesi, archive no. 07 Ak 164/4.

5. Risale der Tenezzulat: Recorded in Suleymaniye Kutuphanesi Pertev Pasha part, archive no. 606- 015.

6. al-Atvar-i Seb'a: Recorded in Beyazid Devlet Kutuphanesi Veliyuddin Efendi part, archive no. 1795/3 (between the foils 137b - 182a); Konya Bolge Yazma Eserler Kutuphanesi, archive no. 07 Ak 164/5.

7. Serhu Hutbeti'l - Bayan: Recorded in Suleymaniye Kutuphanesi, Ayasofya part, archive no. 1777M; Konya Bolge Yazma Eserler Kutuphanesi, archive no. 07 Ak 164/1 and 15 Hk 743/1.

8. Risale fi Istilahati's-Sufiyye: Recorded in Bursa Inebey Yazma Eserler Kutuphanesi, Haraccioglu part, archive no. 899.

Following are the Bitlisi's treatises that have no known copies:

1. Serhu Hakki'l Mubin

Turkish Studies

2. Hasir Risalesi
3. Nuru'l Hak
4. Risala about spiritual cases

Keywords: Husameddin Ali al-Bitlisî, Noorbakhshia, Nazarî-sufi commentary, manuscripts

Giriş:

İslâm düşüncesinin irfân boyutunun en önemli ekolü olan tasavvufun temsilcileri, kendilerine has temel kavram ve öğretilerini, Kur'ân'a dayandırma gerekliliğini hissetmişlerdir. İşte bu gereklilik sonucunda mutasavvıfların kendilerine has bir tefsir tarzı ortaya çıkmış ve buna işârî tefsîr denilmiştir. Sûfilerin işârî tefsir yöntemini, diğer tefsir yöntemlerinden ayıran en belirgin fark, sûfî paradigmanın dayandığı düalist epistemoloji anlayışının etkisiyle Kur'ân'ın zâhir ve bâtın olmak üzere iki vechesinin bulunduğu inanmaları ve bu inancın gereği olarak, onun bâtınının ancak ilâhî marifete ermiş âriflerin keşfiyle elde edilebileceğini düşünmeleridir. (Ay, 2012: 60)

Bu düşünce şeklinin ortaya çıkardığı Kur'ân'ı yorum yöntemi, temelde, bilginin sezgisel bir şekilde ortaya çıkışı noktasına odaklanmıştır. (Lorry, 2001: 16) Bu sübjektif durumun ortaya çıkardığı yorum çeşitliliği, ayrı bir tartışma konusu oluşturmuş; tasavvufî yorumlar, İslam ilim tarihi açısından “işârî sufî tefsir” ve “nazarî sufî tefsir” şeklinde iki kategoride değerlendirilmiştir. İşârî sufî tefsir, tasavvuf ekolünün, Kur'ân'ın zâhirî anlamı ile bağdaştırılabilecek yorumları; nazarî sufî tefsir ise bazı felsefî nazariyelerin Kur'ân'a tatbiki ile elde edilen yorumları ifade etmektedir. (Cerrahoğlu, 1996: 9-10) Özellikle nazarî sufî yorum, şiddetli eleştirilere maruz kalmış; bu ekole mensup filozof mutasavvıflar, Kur'ân ayetlerini, kendi nazariyelerini savunmak için kullanmakla itham edilmişlerdir. (Akpınar, 2002: 57)

Hakkında ayrıntılı bir çalışmanın yapılmadığı Hüsameddin Ali al-Bitlisî (ö. 909/1504), nazarî-sufî tefsir ekolünün bilinmeyen önemli bir temsilcisidir. Müellifin eserleri genelde, felsefî ve tasavvufî konular içermektedir. Eserlerinde özellikle merâtibu'l-vücutu (ontoloji) işlemekte; ayrıca varlık hiyerarşisine paralel olarak kemale ulaşmada insanın geçirdiği safhaları (psikoloji) da açıklamaktadır. Kanaatimizce Bitlisî, Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240)¹ mektebinin bilinmeyen önemli bir temsilcisi sayılabilir; zira eserlerinde Ekberîyye² ekolünün izleri kendini belli etmektedir.³ Bitlisî'nin eserlerinde Şehâbeddin es-Sühreverdî'den (ö. 587/1191)⁴ de etkilendiği görülmektedir. Bu eserlerde Ehl-i Beyt sevgisi özellikle dikkat çekmektedir. İfadelerinden on iki imam inancını benimsediği anlaşılmakta, eserlerinde hurûfî yorumlara yer vermektedir. Farklı ilmî gelenekleri bir araya getirmesi bakımından yazdığı kitap ve risalelerin her birisi, son derece önemli olmakla beraber, özellikle Câmiu't-Tenzîl ve't-Tevîl isimli tefsiri, en orijinal eseridir. Nazarî-sufî tefsir niteliği taşıyan bu eser, İslam ilim coğrafyasında şimdiye değin çok iyi tanınmamış ve tanıtılmamıştır. Aynı zamanda müellifin diğer eserleri gibi ciddi bir

¹ Muhyiddin İbnü'l-Arabî, tasavvuf ve İslâm düşünce tarihinde büyük etkileri bulunan sûfî bir müelliftir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kılıç, 1999: 493.

² Ekberîyye, Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye nisbet edilen tasavvufî ve fikrî harektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kılıç, 1994: 544.

³ Bitlisî'nin, Câmiu't-Tenzîl ve't-Tevîl adlı eseri buna örnek olarak verilebilir.

⁴ Şehâbeddin es-Sühreverdî, İsrâkî felsefe akımını kuran filozoftur. Bilgi için bkz. Kutluer, 2010: 36.

Turkish Studies

akademik çalışmaya da konu olmamıştır. Bilebildiğimiz kadarıyla şimdiye kadar müellifin hayatı, eserleri⁵, siyasî ve ilmî kişiliği gibi konular üzerinde de ayrıntılı bir çalışma yapılmamıştır.

Bu makale, İslam ilim geleneğinde ve tefsir alanında özel bir yeri olduğunu düşündüğümüz Hüsameddin Ali el-Bitlisî'nin hayatını işlemektedir. Ayrıca bu makalede müellifin şu ana kadar gün yüzüne çıkmış ve çıkmamış eserlerinin de kısa tanıtımları yer almaktadır. Böylece biz, akademik alanda var olduğunu düşündüğümüz bir boşluğu doldurarak, ilim dünyasına bir katkı sağlamış olacağız.

1. Hayatı

1.1. Adı, Nisbesi, Doğum Yeri ve Tarihi

Bu değerli âlimin tam adı, Hüsameddin Ali el-Bitlisî'dir. Türkiye kütüphanelerinde yazma olarak bulunan müellife ait eserlerde ismi, Hüsameddin el-Bitlisî (Kenzu'l-Hafî, 50 Ür 201/3, vr. 53b; Risâle der Tenezzülât, vr. 189a), Hüsameddin Ali el-Bitlisî (Câmiu't-Tenzîl ve't-Te'vîl, ŞAP 109, vr. 1b; Etvâr-ı Seb'a, vr. 137b), Hüsameddin el-Bitlisî en-Nurbahşî (Kitâbu'n-Nusûs, vr. 2a.; Şerhu Gülşen-i Râz, Pertevpaşa 606, vr. 137b; Şerhu Hutbeti'l-Beyân, 15 Hk 743/1, vr. 2a) Mevlânâ Hüsameddin Ali el-Bitlisî (Şerhu Istîlâhâtî's-Sufiyye, 45 Hk 1134, vr. 1a), Hüsameddin Ali el-Bitlisî en-Nurbahşî (Kenzu'l-Hafî, 15 Hk 743/2, vr. 71b) adlarıyla verilmektedir. Müelliften bahseden bazı kaynaklarda ismi, Mevlânâ (Gülşenî, 1982: 41,126; Şeref Han, t.y.: 1/351) lakabıyla birlikte zikredilmektedir.

Bitlisî'nin doğum yeri ile ilgili net bir bilgi bulunmamakla beraber "Bitlisî" nisbesinden hareketle Bitlis'te veya dolaylarında doğduğu düşünülebilir. Doğum tarihi ile ilgili ise Câmiu't-Tenzîl ve't-Te'vîl adlı eserinin mukaddimesinde verdiği bazı bilgiler, konuya ışık tutacak niteliktedir. Eserin mukaddimesinde Akkoyunlu (1340-1514) hükümdarı Yakub Bayenderhânî (ö. 1490) döneminde (1478-1490) insanların huzur ve refah içinde yaşadıklarını belirten Bitlisî, bu hükümdarın ölümünden sonra var olan güvenilir ortamın kaybolduğunu, Akkoyunlu ülkesinin iç karışıklıklar ve siyasî çekişmeler yüzünden yaşanmaz hale geldiğini anlatır. İran'daki fitnelerden uzaklaşarak kutsal topraklara yerleşmeyi düşünen Bitlisî'nin bu isteği, yaşlılığı gerekçesiyle yakınları tarafından engellenmiştir. Bu devrede yaşı, kendi ifadesine göre 80'lerden 90'a yaklaşmıştır (ŞAP 109, vr. 2a). Dolayısıyla Bitlisî, Akkoyunlu hükümdarı Sultan Yakub'un öldüğü 1490 yılında doksan yaşına yaklaşmıştı. Bu bilgidен hareketle kendisinin 15. yüzyılın başlarında doğduğu söylenebilir.

1.2. Soy ve Ailesi

Başlangıcından bugüne kadar İslam coğrafyası, çok çeşitli kabile, topluluk ve milleti bünyesinde barındırmıştır. Etnik aidiyetlerinin farklı olması, bu toplulukları sınırlandırmamış; bilakis her birisi, bütün gayretlerini ilim öğrenmeye ve İslam'a hizmet etmeye adanmışlardır. Bu bağlamda çeşitli kaynaklarda Kürt bir âlim ve ârif (Şeref Han, t.y.: 1/351; Zeki, 1945: 1/171-172; Ruhani, 1382: 1/139) olarak tanıtılan Hüsameddin Ali el-Bitlisî'nin milliyeti ile ilgili özel bir beyanda bulunmaması, İslam ilim geleneğinde ulemâ için alışık olduğumuz bir durumdur. Bununla beraber Hüsameddin Ali el-Bitlisî'nin oğlu İdris-i Bitlisî (ö. 926/1520), Selim-Şahname adlı eserinde Osmanlı Devletinin bir temsilcisi olarak Kürt beylerini ziyaret ettiğini ve bu beylerle etnik bağlarının olduğunu ifade etmiştir.⁶ Bu bilgidен hareketle Bitlisî'nin Kürt asıllı olduğu rahatlıkla söylenebilir.

⁵ Müellifin eserlerinin ayrıntılı tanıtımı ve muhtevaları bu makalenin sınırlarını aşacağı için konu bağlamında eserlerin isimleri ve haklarında kısa bilgilerin verilmesi ile yetinilmiştir.

⁶ İdris-i Bitlisî'nin eserindeki ifadeleri şu şekildedir: "Kutlu emir uyarınca bu değersiz kul, Urmî tarafına yöneldi. Bu hakir kula olan ırsî bağlar ve yakınlıklarından kaynaklanan eski dostluk ve ilişkiler sebebiyle onlarla aramda tam bir irtibat söz konusuydu. Müjdelerle dolu yazıları ve İslam sultanının fetihname hükümleriyle Kürtlerin ve Diyarbekir'in

Bağdatlı İsmail Paşa (ö. 1920) (1951: 1/738) ve Ömer Rıza Kehhale (ö. 1987) (t.y.: 7/131), Bitlisi'nin baba adını Abdullah, Kâtip Çelebi (ö. 1657) (1943: II/1514) ise Hüseyin olarak kaydetmektedir. Halk arasında Bitlisi'nin babasının, kendisiyle yan yana defnedildiği Şeyh Ebu Tahir el-Kürdi⁷ (ö. ?) olduğu da söylenmektedir. Bitlisi'nin Şerhu Hutbeti'l-Beyân (Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., 15 Hk 743/1) ve el-Kenzu'l-Hafî fi Beyâni Makâmâtî's-Sufî (Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., 15 Hk 743/2) adlı iki eserinin Merkez Kütüphane bilgisayar katalog kayıtlarında⁸ müellifin ismi "Hüsâm ed-dîn Alî b. Abd-Allâh Bitlisî" şeklinde verilmiştir. Her iki eser üzerinde yaptığımız incelemede, eserlerin hiçbir yerinde Bitlisi'nin baba adına dair her hangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Bu bağlamda baba adı olarak "Abdullah" ismini bu eserlerden hareketle tespit etmenin mesnetsiz olduğu görülmektedir.⁹

Hüsameddin Ali el-Bitlisi hakkında sınırlı kaynakta çok az miktarda bilgi bulunmaktadır. Onun adı, daha ziyade II. Bayezid (ö. 918/1512) ve Yavuz Sultan Selim (ö. 926/1520) zamanında vakanüvislik¹⁰ yapan ve aynı zamanda Heşt Bihişt'in de müellifi olan İdris-i Bitlisi'den bahseden eserlerde geçmektedir¹¹ (Hoca Sadeddin Efendi, 1992: 5/238; Serdar, 2008: 18-23; Bayraktar, 2006: 13).

Bitlisi'nin bilinen tek çocuğu İdris-i Bitlisi'dir (ö. 926/1520). Döneminin önemli ilim adamlarından biri olan İdris-i Bitlisi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Kürt aşiretlerin Osmanlı egemenliğini kabul etmelerindeki fonksiyonu ile hafızalara kazınmış bir siyasetçi ve bilim insanıdır. Tıp, kozmografya, felsefe, tasavvuf, tefsir, siyaset, ahlâk ve tarih gibi ilimlerdeki müktesebatıyla adı takdir ile anılan İdris-i Bitlisi'nin telif, tercüme ve şerh mahiyetinde birçok eseri vardır. (Özcan, 2000: 21/485-488; Yüksel, 2003: 80-82; Yıldırım, 2010:XXXIV-XLVI).

Bazı araştırmacılar, Hüsameddin Ali el-Bitlisi'nin en az bir erkek kardeşi olduğunu ve onun da bir erkek evladı bulunduğunu söylemektedirler; zira onlara göre İdris-i Bitlisi, 1511 yılında hacca giderken onun amcazâdesi, hac emîri tayin edilmiştir.¹² (Bayraktar, 2006: 13; İdris-i Bitlisi, 2001: 5, yayına hazırlayanın (H. Kırılancık) girişi).

Orhan Başaran, yaptığı doktora çalışmasında bu araştırmacıların dile getirdiği görüşün yanlış olduğunu belirtmekte ve bunu şöyle açıklamaktadır:

büyük beylerine yaptığı daveti bildirdim; çünkü mümin Kürt taifesi mülk, millet ve Ehl-i sünnet mezhebi bakımından Kızılbaş mülhitlerin düşmanıydı. İleri gelen hâkimlerin ve emirlerin çoğu İslam ehlinin sığınağı olan bu yüce dergâha gıyaben sığınmaktaydı." bzk. İdris-i Bitlisi, 2001: 237.

⁷ Bu zat, Şeyh Tahir-i Gürcî, Şeyh Tâhir-i Kürdî, Şeyh Tahar-i Kürdî, Şeyh Tâhir-i Gürgî, Şeyh Tahar-i Gürgî, Dahar-ı Gürgî olarak da bilinir. Bilgi için bzk. Serdar, 2008: 16; Arık, 1971: 66. Ancak kendisinden bahsettiğini tespit ettiğimiz en eski eser olan Şerefnâme'de ismi "Şeyh Ebû Tahir el-Kürdî" olarak verilir (bkz. Şeref Han, t.y.: 1/354).

⁸ Bu bilgiyi Muhammed İbrahim Yıldırım "İdris-i Bitlisi'nin Heşt Bihişt'ine Göre Fatih Sultan Mehmed ve Dönemi" adlı doktora tezinde kaynak atfı yapmadan kullanmış, Bitlisi'nin baba adını Abdullah olarak tespit etmiştir (bkz. Yıldırım, 2010: XII). Katalog kayıtları için bzk. https://www.yazmalar.gov.tr/detay_goster.php?k=58296, https://www.yazmalar.gov.tr/detay_goster.php?k=55906.

⁹ Zikri geçen katalog kayıtlarında eser bilgi taramasının yapıldığı kaynakça olarak Bağdatlı İsmail Paşa ve Kehhale zikredilmektedir.

¹⁰ Vakanüvis, Osmanlı Devleti'nde resmî tarihçiler için kullanılan unvandır. Bkz. Kütükoğlu: 2012, s. 457.

¹¹ Nihat Sami Banarlı, İdris-i Bitlisi'nin asil bir şeyh ailesine mensup olduğunu söylemektedir (bkz. Banarlı, 1971: 1/566).

¹² Avyarov'un "Osmanlı-Rus ve İran Savaşında Kürtler" isimli eserinin Osmanlıca tercümesini Latin harflerine aktaran Muhammed VARLI (Hoko Xani) (1895-1974) kitabın 2. dipnotunda aynı iddiayı isim vererek ifade eder. Ona göre Hüsameddin Ali geniş bir aileye sahiptir ve aile üyelerinin birçoğu ilim erbabıdır. Bu açıdan her yerde hürmete şayan olmuşlardır ve sözleri de devamlı dinlenmiştir. Örneğin; Mısır'ın Memlûk Hükümdarları ile son Abbasi Halifesi saraylarında fetva makamına getirilen Hasan Ali el-Bitlisi, Hüsameddin Ali el-Bitlisi'nin kardeşidir (İdris'in amcasıdır)... İdris, 1512 yılında, hac görevini yapmak amacıyla, deniz yoluyla Mısır'a gitmiş ve amcasının oğlu olan Hac Emîri, Ammir b. Hasan Ali el-Bitlisi ile birlikte hacca gitmiştir. bkz. Avyarov, 1995: 2-3.

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 11/5 Winter 2016

“İdris-i Bitlisî, Heşt Bihişt’in hatimesinde hac seyahatini anlatırken, Mısır’dan Mekke’ye yaptığı yolculukta Mısır Sultanı Kansu Gavri’nin (ö. 1516) yeğeni Tomanbay’ın (ö. 1517) hac emiri olduğunu belirtmektedir. İdris-i Bitlisî’nin bu anlatımını özetleyen Mehmed Şükrü’nün “Kahire’ye giderek Kansu Gavri ile görüşmüş ve (emîr-i hac olan) biraderzadesiyle Mekke’ye giderek...” (Şükrü, 1934: 10) şeklindeki ifadesi daha sonra yanlış anlaşılmalı ve Kansu Gavri’nin yeğeni İdris-i Bitlisî’nin yeğeni olarak algılanmıştır. Binaenaleyh bu kayda dayanarak İdris-i Bitlisî’nin bir amcası ve bu amcasının da bir oğlu olduğunu söylemek mümkün değildir.” (Başaran, 2000: 11-12).

İdris-i Bitlisî, Yavuz Sultan Selim’in (ö. 1520) vefatından iki ay sonra 7 Zilhicce 926/18 Kasım 1520’de vefat etmiştir. (Yıldırım, 2010: XXXIII) Ulaştığımız kaynaklarda Hüsameddin Ali Bitlisî’nin, İdris-i Bitlisî’den başka bir çocuğu olduğuna dair her hangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

Bitlisî’nin defterdar olarak ünlenen torunu Ebu’l-Fazl Mehmed Efendi¹³ ise daha çok siyasi kimliği ile tanınmaktadır. Bununla beraber, babası ve dedesi gibi o da farklı disiplinlerde telif, tercüme ve şerh çalışmaları yapmıştır. (Serdar, 2008: 24-51; Başaran, 2000: 22-24) Ebu’l-Fazl’ın iki oğlu olduğu, gemi ile İstanbul’a giderken kayboldukları ve bir daha da kendilerinden haber alınmadığı kayıtlarda yer almıştır. Ebu’l-Fazl Mehmet Efendi, 982/1574’te vefat etmiştir (Yıldırım, 2010: XXXIII).

1.3. Yaşamı

Hüsameddin Ali el-Bitlisî’nin nerede ve ne zaman doğduğu, hangi tarihlerde nerelerde bulunduğu, eğitimini nereden aldığı ve resmi görevleri gibi konularda yeterli bilgi mevcut değildir. Bununla beraber İdris-i Bitlisî’nin babası ile ilgili verdiği bilgiler ve Hüsameddin Ali el-Bitlisî’nin hayatına dair anlattığı anekdotlar, bize onun hayatı ile ilgili birkaç ipucu vermektedir.

Bitlisî, XV. yüzyılda Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Irak’ta hüküm süren bir Türkmen hânedanı (1340-1514) olan Akkoyunlu Devleti’nin (Sümer: 1989, 2/270-274) tebaası olarak yaşamıştır. Devletin başkenti 1467 yılında Diyarbakır’dan Tebriz’e taşınmıştır (Kılıç, 2003/1: 94-118). Bitlisî’nin bazı kaynaklarda geçen Akkoyunlu sarayında siyasi görevleri olduğu iddialarının doğruluğunu tespit için hem bu iddiaları destekleyen net veriler olup olmadığı hem de 1467 tarihinden önce ve sonra nerede olduğunun tespit edilmesi gerekir.

Tâcü’t-Tevârih adlı eserde Hüsameddin Bitlisî’nin Akkoyunlu Sarayında nişancılık¹⁴ görevini ifa ettiği söylenmektedir (Hoca Sadettin Efendi, 1992: 5/238). Yaptığımız çalışmalarda bu bilgiyi destekleyen, kesinlik derecesi yüksek bir bilgiye tesadüf edilmemiştir. Bununla beraber İdris-i Bitlisî’nin, Şah İsmail’e (ö. 1524) gönderdiği mektubunda yer verdiği bir kasidesinden hareketle Hüsameddin Bitlisî’nin siyasi görevleri olabileceği ihtimali dile getirilmektedir. Bu konudaki bir iddiaya göre Şah İsmail, İdris-i Bitlisî’yi Safevî sarayına davet etmiştir. Buna karşılık İdris-i Bitlisî, Şah İsmail’e gönderdiği mektupta bu daveti nazik bir dille reddetmiş ve ona bağlılığını ifade eden Farsça bir kaside yazmıştır. Bu kasidede İdris-i Bitlisî, ceddinin, Şah İsmail’in ceddinin hizmetinde bulunduğunu ifade etmiştir¹⁵ (Şeref Han, t.y.: 1/303). Fakat sadece

¹³ Orhan Başaran, İdris-i Bitlisî’nin Ebu’l-Mevâhib Çelebî adında bir oğlunun daha olduğunu ifade eder ki bu şahıs hakkında bilgi bulunmamaktadır. Ebu’l-Mevâhib’in, Ebu’l-Fazl’ın lakabı olabileceği ihtimalini ise gerekçeleriyle reddetmektedir. (Bilgi için bkz. Başaran, 2000: 22-23; ayrıca bkz. Yıldırım, 2010: XXXII)

¹⁴ Nişancı, sözlükte “bir şeyi belli etmek üzerine alamet koymak” manasına gelen farsça nişân kelimesinden türemiştir. Nişancının başlıca görevi ferman, nâme, ahidnâme ve berat gibi belgelerin üzerine padişahın tuğrasını çekmektir. (bkz. Afyoncu, 2007: 33/156-158).

¹⁵ İdris-i Bitlisî’nin II. Bayezid ve Şah İsmail ile arasındaki siyasi ilişkiler hakkında yapılan farklı bir yorum için bkz. Genç, 2015: 43-75.

bu iki bilgiye bakarak Hüsameddin Bitlisi'nin siyasi görevleri ile ilgili yorum yapmak, yerinde olmayacaktır.

Orhan Başaran, babasının siyasi görevleri dolayısıyla İdris-i Bitlisi'nin, çocukken Tebriz'e göç ettiğine dair iddiayı (Bayraktar, 2006: 14), İdris-i Bitlisi'nin bizzat kendisi için istinsah ettiği bizim de inceleme fırsatı bulduğumuz bir risaleden¹⁶ hareketle reddetmiştir (Başaran, 2000: 14-15). O, İdris-i Bitlisi'nin Rey'in Sûlikân nahiyesinde 21 Safer 861 / 18 Ocak 1457 tarihinde doğduğunu (Nizam el-'Arec, vr. 189, mikrofilm no: 228) şüpheye mahal bırakmayacak şekilde tezinde işlemektedir.¹⁷ Bu bilgiden hareketle baba Hüsameddin Bitlisi'nin, belirtilen tarihlerde Akkoyunlular'ın başkenti olan Diyarbakır'da değil, Rey şehrinde bulunduğu söylenebilir. Bununla beraber Bitlisi ailesinin 1457 tarihinden ne kadar önce Rey'e taşındıkları ise bilinmemektedir.

İdris-i Bitlisi, Heşt Bihişt'in hatimesinde “Yıllarca evimden barkımdan uzak halde gurbette avare bir şekilde yaşadım. Benim ilk gurbet yerim, ilim ehlinin değerinin bilindiği yer olan Rum'dur. İzzetimi korumak için Gazi Sultan'ın (II. Bayezid) dergâhının toprağına gittim.” (Başaran, 2000: 181) ifadesini kullanmıştır. Şayet o, Diyarbakır'da doğmuş veya yaşamış ardından babasının siyasi pozisyonu nedeniyle Tebriz'e gitmiş olsa idi, ilk gurbet yerinin diyar-ı Rum değil, Tebriz olması gerekirdi. Aynı zamanda zikri geçen 1457 tarihi, Nurbahşiliğin kurucusu ve Hüsameddin Bitlisi'nin şeyhi olan Seyyid Muhammed Nurbahş'in (ö. 869/1464) Rey-Sulikân'a yerleşerek vefatına kadar ikamet ettiği 850-869 / 1447-1464 tarihleriyle de çakışmaktadır (Tosun, 2007: 33/248). Bitlisi'nin, en azından 1457-1464 tarihleri arasında şeyhi Seyyid Muhammed Nurbahş'in sohbetlerinde bulunmuş olması muhtemeldir. Onun gözetiminde tasavvufî eğitimini sürdürdüğü düşünüldüğünde¹⁸, Bitlisi'nin bu tarihlerde Diyarbakır'da olması ve resmi bir görev ifa etmesi ihtimali zayıflamaktadır. Dolayısıyla Bitlisi'nin ve ailesinin 1457-1464 tarihleri arasında Rey dolaylarında yaşadığı söylenebilir. Bu da Bitlisi'nin, zikredilen tarihler için Akkoyunlu vüzerasından olduğu iddiasına dair şüpheyi kuvvetlendirmektedir. Aynı zamanda onun 1457 tarihinden evvelki gençlik yıllarında Diyarbakır'da yaşayıp Akkoyunlu Devleti ile siyasi bir ilişkisi olduğunu ve oğlu dünyaya gelmeden evvelki bir zaman diliminde Rey'e taşındığını destekleyen herhangi bir veri yoktur.

Ömrünü Akkoyunlu Devleti'nin hükümdarlığı altında geçiren Bitlisi'nin siyasi hayatına dair elimizde somut veriler olmamasına karşın onun, Akkoyunlularla arasındaki manevî bağ gösteren bazı bilgiler mevcuttur. O, Câmîu't-Tenzil ve't-Te'vîl adlı eserinin mukaddimesinde

¹⁶ Nizam el-'Arec en-Nisaburî Şemseddin el-Hasan b. Muhammed'e ait “eş-Şemsiyye fî İlmi'l-Hisâb” adındaki bu eser, Süleymaniye Kütüphanesi Ragıp Paşa Bölümü 919-001 kayıt numarası ile mevcuttur.

¹⁷ Orhan Başaran, İdris-i Bitlisi ile ilgili araştırmaları esnasında tespit ettiği bu mecmua ışığında onun doğum yerine ve tarihine dair farklı bilgiler sunmaktadır. Bu mecmua, İdris-i Bitlisi'nin kendisi için istinsah ettiği değişik âlimlerin eserlerinden oluşmaktadır. Bu mecmuanın son varlığında şu bilgilere yer verilmektedir: “Zayıçenin (çizelge) kâtibi İdris b. Mevlânâ Husâmuddîn-i Bitlisi, 861 yılının Safer ayının 21'i; 1768 yılının Kânunusani ayının 18'i; 826 yılının Ordîbihişt-i Kadîm ayının 28'i ve Behmenmâh-ı Celâlî ayının 13'üne rastlayan Salı gecesinde, Rey'in nahiyelerinden olan Sûlikân'da doğdu.”

Başaran sözlerine şunları da ekler: “Yukarıdaki ifadelerden de anlaşıldığı gibi İdris-i Bitlisi'nin kendi eliyle yazılmış olan bu notta, onun doğum tarihi Hicrî, İskender, Eski Fars ve Celâlî olmak üzere dört takvime göre ayrıntılı bir şekilde kaydedilmiş ve ayrıca doğum yeri de belirtilmiştir. Buna göre onun doğum tarihi, Hicrî takvime göre 21 Safer 861; İskender takvimine göre 18 Kânunusani 1768; Eski Fars takvimine göre 28 Ordîbihişt-i Kadîm 826; Celâlî takvimine göre ise 13 Behmenmâh-ı Celâlî'dir. Bu notta Celâlî takviminin ay ve günü belirtildiği halde yılı kaydedilmemiştir. Muhtemelen unutulmuş olan bu Celâlî yılın, diğer takvimlere göre verilen bilgiler ışığında, 379 yılı olması gerektiğini söyleyebiliriz.” Bu ifadeye göre İdris-i Bitlisi, 21 Safer 861/ 18 Ocak 1457 Salı günü Rey'in Sûlikân nahiyesinde doğmuştur. Şu halde İdris-i Bitlisi'nin, Bitlis'e nispetle şöhret bulmuş olması, aslı itibarıyla olmalıdır. (Bkz. Başaran: 2000: 14-15).

¹⁸ Bitlisi, eseri Câmîu't-Tenzil ve't-Te'vîl'de şeyhinin gözetiminde yaşadığı halvet tecrübesine değinir. Bkz. ŞAP 110, vr. 85b-86a; ŞAP 112, vr. 85b.

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 11/5 Winter 2016

tefsirini Sultan Yakub'un (ö. 1490) emri ile yazmaya başladığını, eseri telif ettiği süreçte Sultan'ın vefat ettiğini ve ülkede karışıklıkların baş gösterdiğini belirtmektedir. Sultan'dan bahsettiği pasajlarda onun ne kadar değerli bir devlet adamı olduğunu da dizdiği methiyelerle ifade etmektedir (ŞAP 109, vr. 2a).

Bitlisî'nin, tefsirinde yer verdiği keşfi bir tecrübesi de onun Akkoyunlu Devleti'ne olan manevî yakınlığını göstermektedir. İddiasına göre o, bir keresinde Allah'ın hitabına mazhar olmuş ve Cenâb-ı Hakk da ona kendisinden isteyeceği şeyi kabul edeceğini vaat etmiştir. Bunun üzerine kendisi de Akkoyunlu sultanı Rüstem Han'ı yüceltmesini ve ona verdiği saltanatı artırıp korumasını ve Rüstem Han'a manevî bir saltanat ihsan etmesini istemiştir (ŞAP 111, vr. 97-a). Bu ifadeler¹⁹, onun, Akkoyunlular'la olan manevî bağının devam ettiğini, tebaası olarak yaşadığı bu devletin taht kavgaları ile parçalanmasına fevkalade üzüldüğünü göstermektedir.

Aynı mukaddimede dikkat çeken bir diğer nokta ise Bitlisî'nin, telifini tamamladığında bu eseri Osmanlı Padişahı II. Bayezid'e sunmak arzusunda olmasıdır. O, her ne kadar Sultan Yakub'un emri ile eserini telif etmişse²⁰ de II. Bayezid'e ithaf etmek istemiştir. Her iki hükümdar için kullandığı övgü dolu sözler (ŞAP 109, vr. 2b), bu iki padişahın ulema nazarındaki kıymetini göstermektedir. Mukaddimenin, eser tamamlandıktan sonra yazıldığı varsayılırsa 1497 yılından sonraki bir zaman diliminde Bitlisî, ülkesindeki siyasi istikrarsızlık nedeniyle Osmanlı Devleti'ne karşı bir yakınlık arayışı içine girmiş olabilir. Yahut sadece bir devlet büyüğüne duyduğu saygıdan ve bu büyük devlet liderinin taltifi ile eserinin kıymet görmesi arzusu ile böyle bir ithaf yapmış olabilir. Tefsirini II. Bayezid'e ithaf etmesi²¹ dışında, eserinde siyasi tercihlerini hissettiren başka bir bilgi yoktur. İthaf konusunda göz önünde bulundurulması gereken bir diğer husus, eserin telif edildiği sırada oğlunun, II. Bayezid'in yanında resmi bir görevi olmasıdır. Oğlunun siyasi pozisyonu da babasını Osmanlı Devleti'ne yaklaştırmış olabilir.

Hüsameddin Bitlisî'nin şeyhinin vefat tarihi olan 869/1464 yılından sonra hayatına ne şekilde yön vermiş olabileceği sorusuna yine oğlunun hatıralarından hareketle cevap buluyoruz. O, meşhur eseri Heşt Bihişt'te on yaşındayken babası ile beraber 871/1467 tarihinde Muş ovasında bulunuşunu şu sözlerle aktarır:

“İsyân ettiği hususundaki bilgiler doğrulanınca Cihan Şah, Hasan Bey'in def'ü ref'ini, yapması gereken en ehemmiyetli iş olarak görmeye başladı. Bu meselenin hallinin çok kolay olacağına inanıyordu. Bu amaçla 871 yılında azamet ve celal çadırlarını Tebriz'in dışına dikti. Muş Ovası üzerinden Diyarbakır'a doğru yola çıktı. Ordusu ovayı süslemişti ve uzun zamandan beri kimsenin gözü böyle bir kalabalık görmemişti. Ben Fakir de *babamın yanında* bu ordunun toplandığı yere geldim ve kendi gözümle gördüm; o zamandan beri Bayındırî sultanları ile Arap ve Acemlerin ordularını gördüm ama böyle bir kalabalık görmemiştim.” (vr. 347a)

Nurbahş'ın vefatından 4 yıl sonra 1469 tarihinde Uzun Hasan, Akkoyunlu Devleti'nin başkentini Diyarbakır'dan Tebriz'e taşımıştır. Bitlisî'nin, bu tarihte mi Tebriz'e yerleştiği konusu tartışmalıdır. Ancak onun en erken Tebriz bağlantısı konusunda bilinen bir şey vardır ki o da 876/1472 tarihinde Molla Câmi'nin (ö. 1492) Tebriz'e geldiği ve bu haberi alır almaz oğlu ile

¹⁹ Bitlisî'nin, Sultan Yakub'un ölümünden 2 yıl sonra tahta geçen ve 1492 ile 1497 yılları arasında tahta kalan Rüstem Han'ın (Tosun, 2007: 33/248) saltanatının devamı için yaptığı bu dua, eserin telif süreci içerisinde gerçekleşmiştir.

²⁰ Bu durum, Bitlisî'nin tebaası olduğu Akkoyunlu Devleti ile iyi ilişkileri olduğu ve Sultan ile aralarında, bizzat emrine muhatap olacağı bir hukukun varlığını da gösterir.

²¹ Bitlisî'nin torunu Ebu'l-Fazl el-Bitlisî ise Selim-Şahnâme'nin “Hatime” kısmında dedesinin II. Bayezid adına tefsir yazdığını, eserin ismini belirtmeden şu ifadelerle anlatır: “Atalarımın miras olarak ilim ehliyim, sultanların övgüsü için duacıyım. Ey Padişah! Hazinele atalarımın telifleriyle doludur, onların eserleri her yerde meşhurdur. Kur'an-ı Kerim, atam tarafından din padişahı Bayezid adına tefsir edilmiştir.” (İdris-i Bitlisî, 2001: 417).

beraber onun sohbetine iştirak ettikleridir (İdris-i Bitlisi, Şerhu Kitâbi'l-Hakki'l-Yakîn, vr. 4a-4b). Ayrıca Bitlisi'nin "Şerhu Hutbeti'l-Beyân" adlı eserinin ferağ kaydında şu ifadeler yer alır:

"Hutbetü'l-Beyân'ın şerhi, el-Meliku'l-Mennân'ın yardımıyla Ramazan ayının sonunda afet ve felaketlerden dolayı alevlenmiş Tebriz şehrinde hicri 893 senesinde tamamlanmıştır. Şerhin bu kopyasının yazımı ise hicri 898 senesinde tamamlanmıştır." (Ayasofya 1777, ferağ kaydı)

Bu ifadelerle göre Hutbetü'l-Beyân adlı esere yazılan şerh, müellif tarafından 893/1488 yılı Ramazan ayının sonunda Tebriz'de tamamlanmış, bu tarihten 5 yıl sonra yani 898/1493'de bir kopya nüshası istinsah edilmiştir. Öyle anlaşılıyor ki Bitlisi, 1466-1472 yılları arasındaki bir tarihte Tebriz'e gelmiş ve oraya yerleşmiştir. Müellifin bu tarihten sonra vefatına kadar Tebriz'de kalıp kalmadığı sorusunun cevabı, Câmîu't-Tenzîl ve't-Te'vîl adlı eserinde zikrettiği bazı hatıralarında mevcuttur. Bu hatıraların bir kaçı şunlardır:

Hüsameddin Ali el-Bitlisi, Nur suresi 43'üncü ayetinin te'vîl bahsinde, 880/1476 senesinde Tebriz'de veli bir dostunun kerametini şahit olduğu söylemektedir (ŞAP 111, vr. 190b). Yine müellif, Enam suresinin 130'uncü ayetinin te'vîlinde her biri farklı ontolojik mertebelerde ortaya çıkan bazı metafizik varlıklardan²² (mevlûd-i cinnî) bahsetmektedir. Yazarın anlattığına göre 892 senesinin Ramazan ayında Tebriz'de ehrimen adı verilen bir kısım cinnî varlıklarla uzun bir diyalog yaşamış, kendi eliyle 90 küçük ve büyük ehrimen Müslüman olmuştur (ŞAP 110, vr. 66b-67a).

Bitlisi, Enfâl suresinin 32'inci ayetinin te'vîl bölümünde "والطيبات من الرزق" ibaresinin açıklamasında rızıkın, "hissî ve surî", "ruhî ve nefsi" olmak üzere iki kısım olduğunu söylemektedir. Helal ve temiz olan ruhî rızık nev'ini uzunca tasvir etmekte ve bu rızık çeşidini, 900 senesinde Tebriz'de kendi bina ettiği zaviyede ansızın yaşadığını ifade etmektedir. Ona göre ruhî rızık anlamındaki bu ilim, Allah'ın kendisini şahit kıldığı ve mürebbisinin kendisine kırk²³ sekizinde öğrettiği şeydir (ŞAP 110, vr. 85b-86a). Yine müellif, Cin suresinin ilk ayetlerini tevîl ederken değindiği bir hatırasında ise 896 senesinde cinlerden birçok cemaatle beraber itikâfa girdiğini anlatmaktadır (ŞAP 112, vr. 193b).

Müellif, Rahman suresinin 50'inci ayetinin tevîl bölümünde Allah'ın iki ism-i azamından²⁴ bahsetmekte ve bu iki ismin büyüklüğünü bizzat Hz. Ali'den öğrendiğini söylemektedir. Anlattığına göre Hz. Ali ile diyalogları 898 senesi²⁵ Rabi'u'l-evvel ayının 24. gecesinde zikri geçen ayetin tefsirini yazarken yaşanmıştır (ŞAP 112, vr. 141b).

Tebriz, Nurbahş'ın ölümünü takip eden ilk yarım asırda Nurbahşilik hareketinin en aktif merkezlerinden biri olmuştur. (Bashir, 2003: 167) Zira bu şehir, Kürt müritler aracılığıyla Nurbahşiliğin, kısmî olarak Osmanlı topraklarına doğru yayılma için bir bağlantı sağlamıştır (Bashir, 2003: 168). Bu durum, Nurbahşî şeyhlerinden biri olan Bitlisi'nin Tebriz'de inşa ettirdiği zaviye bünyesinde ilmî ve tasavvufî faaliyetlerini sürdürmüş olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Netice olarak 876, 892, 893, 896, 898 ve 900 tarihleri beraberlerinde zikredilen mekân isimleriyle düşünüldüğünde, Bitlisi'nin Tebriz'de en az 25 yıl yaşadığını rahatlıkla ifade edebiliriz.

²² Hüsameddin Ali el-Bitlisi'ye göre bu varlıklar, dört gruba ayrılır ve isimleri, "ehrimaniyyât, şeyâtîn, eġvâl ve cânn"dir.

²³ Burada "kırk" kelimesi ile kırk gün halvet kastediliyor olabilir.

²⁴ Müellifin metinde kendisine işaret ettiği ism-i azamlar, hur'uf-u mukattaadan şunlardır: عسق حم, كهيعص

²⁵ Aynı tarihte yaşadığı bir başka mistik tecrübesi için bkz. ŞAP 112, vr. 151-a.

1.4. Tarikatı ve Manevî Şahsiyeti

Bitlisî'nin tasavvuftaki intisabı Kübreviyye'nin²⁶ bir kolu olan²⁷ Nurbahşiyye²⁸ tarikatıdır. Nitekim yazma halindeki Şerh-i Gülşen-i Râz (Pertevpaşa 606, vr. 137b), Etvâr-ı Seb'a (Veliyüddin Efendi 1795, vr. 137b)²⁹ ve Şerhu Hutbeti'l-Beyân (15 Hk 743/1, vr. 2a) adlı eserlerinde, onun Nurbahşî olduğuna dair kayıt vardır. İdris-i Bitlisî de Şerhu Kitâbi'l-Hakki'l-Yakîn adlı eserinin temmet kaydında (vr. 173b) ve Heşt Bihişt'inde (vr. 348a) babasının Seyyid Muhammed Nurbahş'a intisabını vurgulamaktadır.

Nurbahş, "Risâletü'l-Huda" adlı eserinde mehdiliğini gerekçeleriyle açıkladıktan sonra kendine intisap eden mürit ve müşitlerin uzunca bir listesini vermektedir. Bu eserde Bitlisî'den şu ifadelerle bahsedilir: "Hüsameddin Ali el-Bitlisî'yi, Şihabuddin el-Gûrânî (ö. ?) terbiye etti. Şuan ise benim sohbetimdedir." (Bashir, 2001: 133) el-Gûrânî³⁰, Seyyid Muhammed Nurbahş'ın önde gelen bir mürididir; zira o, ölümüne kadar 30 yıl boyunca şeyhine hizmet etmiş ve bu esnada Nurbahş'ın oğlu Kasım da dâhil olmak üzere birçok kişinin manevi terbiyesini üstlenmiştir (Bashir, 2001: 128). Bitlisî de önce el-Gûrânî'nin, ölümünden sonra da Seyyid Muhammed'in sohbetinde yetişmiştir.

Zâhirî ve bâtinî ilimlere vakıf (Bursalı, t.y.: 1/105) biri olarak bilinen Bitlisî, Şerefname'de ilmiyle âmil ve ârif bir mutasavvıf olarak tanıtılmaktadır. Onun, riyazet ve nefsiyle yaptığı mücadele sonucu tasavvufta kemal derecesine erdiği, ayrıca tarikatının Şeyh Ammâr Yâsir el-Bitlisî'ye (ö. 581/1186) kadar ulaştığı da ifade edilmektedir. Şerefnâme'de Ammar Yâsir'in, Ebü'n-Necîb es-Sühreverdî'nin (ö. 563/1168) müridi ve Necmeddin-i Kübra'nın (ö. 618/1221) da şeyhi olduğu yazılıdır (t.y.: 1/351).

Bursalı Mehmet Tahir ise Bitlisî'nin, zahirî ve batınî ilimlere vakıf olduğunu ve Nurbahşîliğin kurucusunun halifesi olduğunu söylemektedir (t.y.: 1/106). Onun bu iddiasını destekleyen en kuvvetli veri, İdris-i Bitlisî'nin Şerhu Kitabi'l-Hakki'l-Yakîn'de babasından bahsederken kullandığı şu cümlelerdir:

"876 senesinin aylarında ilmî bahislerin ve hikmetle ilgili ilimlerin okunmasıyla meşgul olduğumuz esnada bu işe devam etmenin bereketi ve hüsn-ü mülâyemetle mertebesi yüce olan babam ki zahir ilimlerde rasihundandı ve ilmi bâtında ise *hakku'l-yakîn sahibi müşitlerindendi*. -Allah onun ruhunu temizlesin ve onun fetihleri bize kalsın- (onun) sofilerin marifetine ülfeti vardı ve keşfi hakikatleri tahakkukta en yüce idi." (vr. 3b)

Nurbahşilik tarikatının Seyyid Muhammed Nurbahş'tan sonraki şeceresini çıkartan Shahzad Bashir, Nurbahşîliğin gelişimini şematik olarak (2003: 165) açıklamakta ve tarikatı açısından Bitlisî'nin pozisyonu ile ilgili şunları dile getirmektedir:

"Gûrânî, mesihlik ilanından sonraki ilk yıllarda Mehdi'ye bağlandı. Gûrânî gibi Hüsameddin de Kürt bir aileden geliyordu ve Nurbahş'ın, davasının Kürdistan ve Luristan'da yayılmasındaki başarısını temsil ediyordu... Çalışmalarından elde edilen deliller, Hüsameddin el-Bitlisî'nin, Nurbahş'ın Mesihlik iddiasının peşinden gitmediği

²⁶ Kübreviyye hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Algar, 2006: 500-506.

²⁷ Nurbahşiyye'nin silsile-i tarihi şu şekildedir: Hz. Pir Necmeddin-i Kübrâ, Şeyh Ali b. Lâlâ, Şeyh Ahmed Zâkir-i Curfânî, Şeyh Nureddin Abdurrahmân-ı Esferânî, Şeyh Alâüddevletî's-Semnânî, Şeyh Mahmûd-ı Muzdahânî, Şeyh es-Seyyid Ali Hemedânî, Şeyh Hâce İshâk-i Hitlânî, Şeyh es-Seyyid Muhammed Nurbahş. Bkz. Vassaf, 2006: 1/341.

²⁸ Nurbahşiyye hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Tosun, 2007: 248-249.

²⁹ Bu bilgi aynı eserin Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesinde 07 Ak 164/5 arşiv numarası ile bulunan diğer nüshasında da geçmektedir. Fakat eser katalog kayıtlarına "Kelimât ve Makâlât" adı ile kaydedilmiştir (Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., 07 Ak 164/5, vr. 238b).

³⁰ el-Gûrânî, el-Cûrânî, veya el-Gorânî şeklinde de okunabilmiştir.

izlemine uyandırır. Bunun yerine Bitlisi, Şîf on iki imam düşüncesine inancını açıkça ifade etmektedir... Nurbahşi tarihi açısından Bitlisi'nin, şeyhi Nurbahş'ın büyük bir mistik olduğunu fakat mehdi olmadığını kabul eden bir gruba mensup olduğu varsayılabilir." (2003: 167-169).

Kaynaklarda manevî şahsiyetine özellikle vurgu yapılan, ömrünü ilim ve irfan yolunda irşat hizmetiyle geçirmiş olan Bitlisi'nin eseri Câmîu't-Tenzil ve't-Te'vîl'de naklettiği kendi tasavvufî tecrübeleri, keşfi hakikate verdiği öneme bir nebze oldun ışık tutar. Ayrıca anlattıkları, kendisinin, keşfi hakikatlere mazhar olduğu iddiasına da birer örnektir. Burada bu tecrübelerinden bir kaçına değinmek yerinde olacaktır:

İdris-i Bitlisi'nin düğün gecesinde "شهر رمضان الذي أنزل فيه القرآن" (Bakara: 2/185) ayetinin te'vîl bahsini yazmakta olan Hüsameddin Ali el-Bitlisi, o esnada ney ve def seslerini duyduğunu; neyden ve deften "Ya gaffâr ya fettâh ya rezzâk vb." isimleriyle Allah'ın zikrini işittiğini söyler. Müellif, Allah'ın zikrini kevnî ve cüzî tüm zerrelere aynen bu şekilde işittiğini de sözlerine ekler (ŞAP 109, vr. 103a).

Cin suresinin ilk ayetlerini tevil ederken değindiği bir hatırasında, 896 senesinde cinlerden birçok cemaatle beraber itikâfa girdiğini ve bir cinin onun eliyle tövbe ederek mücahedeye başladığını anlatmaktadır. Bu hatırasına göre Allah'ın, *müşahede* kapılarını ve *muayene* yollarını kendisine açtığı bu cin, Bitlisi'ye hayat hikâyesinden bahsetmektedir. Anlattığına göre o cin, Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında 200 yaşlarında genç bir cin, babası ise 10.000 yaşında bir cindir. Hz. Peygamber'in daveti ile Müslüman olmuştur. Müellif, zikrettiği bu hatıradan sonra bu bapta birçok yazı yazdığını ve fazlaca söz söylediğini belirtmekte ve "Bu miktar, ehl-i yakîn için yeterli olsun" (ŞAP 112, vr. 193b) cümlesiyle bahsi tamamlamaktadır.

Bitlisi, Rahman suresinin 50'inci ayetinin te'vîli bölümünde ayette belirtilen iki pınar ile ilgili farklı yorumlar yapmakta; ardından bu iki pınarın, Cenâb-ı Hakk'ın iki ism-i azamî ile ilişkisine değinmektedir. Bu iki ism-i azamî, huruf-u mukattadan olan "كهيعص" (Meryem: 19/1), "حم عسق" (Şura: 42/1-2) ayetleridir.³¹ Müellif, konu bağlamında bu isimlerle ilgili bir hatırasını da şu sözlerle anlatmaktadır: "Bu iki ismin büyüklüğü hakkında Ali el-Mürteza (ö. 40/661) kesin bir söz söylemiştir. 898 senesi Rabi'u'l-evvel ayının 24. gecesinde bu makamı yazıyordum. O esnada Hz. Ali'yi gördüm. O, bana hitap etti. Bu iki ismi okumaya devam etmemi emretti ve sözünü şöyle sürdürdü: Bu iki isim hakkında bizim de bilgimiz vardır. Binaenaleyh her kim Allah'ı dünyada ve ahirette tazim etmek isterse onun, Hz. Peygamber'e (s.a.s.) salat etmesi sonra da bu iki ismi zikretmeye devam etmesi gerekir." (ŞAP 112, vr. 141b)³² Bitlisi'nin bu sözleri, eserin telifi esnasında Hz. Ali ile manevî bir diyalog yaşadığı ve bazı manevî hakikatleri bizzat ondan öğrendiği iddiasını gündeme taşımaktadır.

Bu anlatılarda da görüldüğü gibi Hüsameddin Ali el-Bitlisi, hem kendisinden bahseden kaynaklarda hem de kendi manevî tecrübelerini zikrettiği hatıralarında, keşf ve ilhama mazhar olmuş Nurbahşi mürşitlerinden biri olarak resmedilmektedir.

1.5. Hocaları

Kaynaklarda Hüsameddin Ali el-Bitlisi'nin eğitim hayatı hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bu nedenle medrese müfredatındaki alet ilimlerine ek olarak tefsir, hadis gibi ulûm-u âliyyeyi kimlerin rahle-i tedrisinde öğrendiği meçhuldür. İdris-i Bitlisi'den elde edilen yegâne bilgi ise onun ilme olan iştıyakı ve ilim sahibi olanlara teveccühüdür (Şerhu Kitabı'l-

³¹ Bu pasaj, Bitlisi'nin Kur'an-ı Kerim'de geçen bazı huruf-u mukattaanın, Allah'ın isimlerinden olduğu görüşünü benimsediğini göstermektedir.

³² Ayrıca eserde anlatılan farklı mistik tecrübelerini anlattığı bölümler için bkz. ŞAP 110, vr. 16b, 66b-67a, 85b-86a.

Hakki'l-Yakîn, ŞAP 1402, vr. 3b-4a). Bununla beraber Hüsameddin Bitlisî'nin, tasavvuf terbiyesini önce Şihabuddin Gûrânî'den ardından da bizzat Seyyid Muhammed Nurbahş'tan aldığı kaynaklarda kaydedilmiştir (Bashir, 2001: 111).

1.5.1. Şihabuddin Gûrânî (ö. ?):

Seyyid Muhammed Nurbahş'ın, Risâletü'l-Hudâ adlı eserinde sadece ismi zikredilen bu şahsın tam olarak kim olduğunu tespit edilememiştir. Eserde verilen birkaç anekdot, onun tasavvufî şahsiyetine ve Nurbahş'ın mesihlik iddiasını desteklediğine dair kısmî bilgiler vermektedir:

“Şihabuddin el-Gûrânî, kemal makamına ulaşmış irşatla meşgul olanlar içerisinde büyük bir mürebbi idi. Gûrânî'nin bana (Seyyid Muhammed Nurbahş) inabeti, irtihaline kadar takriben otuz senedir. Bu müddet zarfında benim iznim ve iradem dışında tek bir adım bile atmadı. O, benim oğlum Kâsım'ı çocukluğundan gençliğine kadar himaye etti.” (Bashir, 2001: 128) “Rabbanî bir mürşid olan Şihabuddin el-Gûrânî (k.s.) bana dedi ki: “Cibril'i (a.s.) senin başının üzerinde bir kuş suretinde gördüm. O iki kanadını yere doğru sarkıtmıştı. Ona bunun ne olduğunu sordum. Bana, böylelikle ona kılıç, mızrak veya okla kasteden herkesin zararı iki kanat üzerine isabet etsin ve asla ona isabet etmesin diye böyle yaptığını söyledi. Gûrânî, “Cibril'in seni koruduğunu gördüğüm zaman kalbim mutmain oldu” dedi.” (Bashir, 2001: 112)

Gûrânî hakkında eserde yer alan bu ifadeler, onun, tarikatı açısından pozisyonunu ve Nurbahş'ın mesihlik davasının savunucusu olduğunu göstermektedir. O, Seyyid Muhammed Nurbahş'ın Kürdistan ve Luristan'daki başarısını temsil etmektedir (Bashir, 2003: 168). Risâletü'l-Hudâ adlı eserde Nurbahş ile Bitlisî arasındaki ilişki, şu kısa ifadelerle özetlenmektedir: “Hüsameddin el-Bitlisî... Onu Şihabuddin el-Gûrânî terbiye etti. O (Bitlisî) şuan benim (Nurbahş) sohbetimdedir.” (Bashir, 2001: 111)

1.5.2. Seyyid Muhammed Nurbahş (h. 795-869 / m. 1393-1464)

Seyyid Muhammed Nurbahş, 795/1393'te İran'ın Kuhistan bölgesindeki Kâin kasabasında doğdu. Gençliğinde dinî ilimler tahsil etmek için Herat'a gitti. Daha sonra Huttalân'a geçerek Kübrevî şeyhi Hâce İshak Huttalânî'ye intisap etti ve onun seçkin müritlerinden biri oldu. Huttalânî'nin müritlerinden birinin, rüyasında bir nurun Seyyid Muhammed'e inerek ondan diğer müritlere yayıldığını gördüğü, bunun üzerine şeyhinin ona “Nurbahş” lakabını verdiği, müridin de bu rüyayı kendisinin mehdî olduğu şeklinde yorumladığı ve şeyhinin de onun bu yorumunu desteklediği kaydedilmektedir. Bazı kaynaklarda mehdî olduğuna kendisini inandıran kişinin şeyhi Huttalânî olduğu belirtilmektedir (Tosun, 2007: 33/248; Babinger ve Köprülü, 1996: 78). Mesihlik iddiası dolayısıyla defalarca tutuklanan Nurbahş, 848/1444 tarihinde faaliyetlerini tedaris sahasına hasretmek şartı ile tahliye edildi ise de kendisinden şüphe edildiği için, önce Tebriz'e oradan Şirvân'a ve daha sonra da Gîlan'a gönderildi. Timur hanedanından Sultan Şâhruh'un (ö. 850/1447) ölümünden sonra serbest kaldı. Rey'e gidip Sûlikan köyüne yerleşti. 14 Rebülevvel 869/14 Kasım 1464'da burada vefat etti (Morgoliouth, 1988: 9/355-356; Tosun, 2007: 33/248). Kurucusu olduğu Nurbahşîlik,³³ Sünnî bir tarikat olmasına rağmen zaman içerisinde Şîî hüviyet kazanmıştır.³⁴

Hem Hüsameddin Ali el-Bitlisî'nin ifadeleri hem de Nurbahş'ın Risâletü'l-Hudâ adlı eserindeki beyanı (Bashir, 2001: 111), Bitlisî ile Nurbahş arasında bir mürşit-mürit ilişkisi olduğunu göstermektedir. Bitlisî, manevî terbiyesi altında yetiştiği Gûrânî vefat ettikten sonra

³³ Nurbahşîlik'teki zikir geleneği ile ilgili bilgi için bkz. Öcalan, 2008/2: 369-370.

³⁴ Şîilik ve Nurbahşîye arasındaki ilişki için bkz. Uyar, 2000: 85-98.

bizzat Nurbahş'ın sohbetinde tasavvufî eğitimine devam etmiştir. Her ne kadar Nurbahş'ın Mesihlik iddiasının Bitlisi tarafından kabul edilip edilmediği konusu net değilse de Bitlisi, bazı ifadeleri³⁵ ile şeyhinin manevî makamının yüceliğine işaret etmiştir.

Bitlisi, tefsirinde “Allah beni şeyhim, efendim ve dayanağım Nurbahş lakabına sahip Seyyid Muhammed’in hizmetine muvaffak kıldı. O, bana ilk olarak halveti emretti. Sonra beni halvette oturtup bana gizli zikri emretti. Halvette beşinci güne ulaşınca Allah bana vecihler üzere tecelli etti. Onu Allah’tan başkası bilemez.” ifadelerine yer verir (Camîu’t-Tenzîl ve’t-Te’vîl, ŞAP 112, vr. 85b). Ayrıca aynı eserinde bazı tarihî bilgileri bizzat şeyhinden öğrendiğini de ifade eder (ŞAP 110, vr. 161b; ŞAP 112, vr. 93a).

Kaynaklarda Bitlisi’nin başka bir hocası olduğundan söz edilmemiştir. Bununla beraber İdris-i Bitlisi’nin, babasının ilmî şahsiyetini anlatırken sarf ettiği şu sözler, onun kendisinde ilim olan her şahıstan istifade etmeye çalıştığını ve ehl-i ilme yakın olma iştiağını anlatır:

“Tevfike hidayet eden Allah’ın yardımıyla Hakku’l-Yakîn kitabının tahkik bahçesindeki her bir Çin gülünü (derleyerek)... -ki erbâb-ı irfânın kendisine uyduğu, ehl-i tevhidin peşevânı, tevhid memleketinde önde oturan kişi, hakîm-i ilâhî ve tek muhakkik, ariflerin

³⁵ İdris-i Bitlisi, Heşt Bihişt adlı eserinde babası Hüsameddin Ali el-Bitlisi’nin ağzından şeyhi Seyyid Muhammed Nurbahş ile ilgili şu sözleri nakleder:

“Cihan Şah’ın memleketinde yaşayan ehllullahın büyüklerinin tamamı ve âlimlerin, fazılların ve Allah kullarından havâs(olanlar)ın tamamı da her zaman Sultan Mehmed’in duacılarıydı. Bu hakîr, merhum babam, üstâdım ve mukteda-yı mebrûrum *Mevlânâ Hüsâmü’l-Hakk ve’d-Din Ali el-Bitlisi*’den, ki bu Hanedan-ı Sultanînin duacılarındandı, şöyle naklettiğini duydum: Kendisinin de tabi olduğu şeyh, ehl-i irfânın hâdisi, ehl-i imânın kâşifi, tevhîd erbâbının imamı, tefrîd ve tecrîd yolu sâliklerinin müşîdi, hidâyet feleğinin güneşi, kerâmet ve velâyet ülkesinin Cemşîdi ve millet-i Nebevînin sırlarının mazharı, âsâr-ı murtezânın simasının aynası, âlem-i kudsinin (râzbân) dilekleri şaha ileten âsumânî, seyidlerin kutbu *Emir Seyyid Muhammed Nurbahş* -Allah âlemlerin üzerine onun nurlarını akıtsın, âlemlerde onun sırlarını takdis etsin-, ki ehl-i beytın on iki imamdan sonra beşerin ulaşabileceği yüksek kemâlatı (kendinde) bir araya getirmekle (câmi) tek muhakkik ve biricik muvahhit idi. Onun hidayet saltanatının tantanası ile velâyet ve kerametinin gulgulesi, güneşin yüreğine korku ve ızdırap salardı. Beytül-halâyıkta yed-i beyzâyı izhar ile ve hakikatlerin gizli sırlarını ifşaya izin vermekle asrın sultanlarının endâmına zelzele ve titreme salardı. (ŞİİR)

Her zaman onun menzilin Kudsî sohbeti -ki ehllullahın büyüklerinin toplanma yeri ve Allah yolunda gidenlerin (sâliklerin) yegâne mercüydü.- İslamiyet ile şeriat-ı Ahmedi’nin hükmünü yürütmekte Millet-i Muhammedî’nin bu mücâhid sultanının tevfi ve te’yidinin artması için ihlâsla dua ederdi. Fayda ve marifet yaydığı zamanların birçoğunda âgâh olan ariflerin arasında şu manayı açıklardı:

Bu derviş, doğru yolda bulunanlarla beraber ilâhî emir mucibince ve tarikat pîrlerinin işareti ile ehl-i İslâmı davetle vazifelidir. Nâkıs olan nefisleri fisk, fücûr, taklit ve günahlardan nefyetmekle görevlidir. Kendi sûfî mülklerini kaybetme korkusundan dolayı Acem (ülkeleri) sultanları bu şekilde Horasân’ın davet ve irşadını çirkin görürler. Hükmetmenin lezzetine ve haşmet günlerinin bekâsına meyledip dervişleri yerlerinden yurtlarından ederek eziyet vermektedirler. Ama dinin cümle sultanları ve hilafete mazhar olanlara göre bu hidayetin tamamlandığı Rum ülkesinde Sultan Mehmed Gazi’nin toprakları üzerinde kanunların (yürümesine) elhamdülillah...

O şekilde Âl-i Muhammed (ehl-i beyt) arasında onunla -Salatların en üstünü ona olsun- aynı ismi taşımak şerefine nail olan bu derviş bir sırrı ayırmıştır ve (bu durum) şu özel sahîh hadîsin tasdikyledir: “Kıyametin kopmasına bir gün bile kalsa, Allah-u Teâlâ o günü uzatarak benim soyumdan bir kişi gönderecektir. Adı adının, babasının adı babamın adının aynısı olacak, zulüm ve zorbalık altında inleyen yeryüzünü huzur ve adaletle dolduracaktır.”

Bununla birlikte şeriat-ı Mustafâ’nın sırlarının mazharı, tarikat-ı envâr-ı Murtazâ’nın kâşifi, bu nebevî isim müjdesine uygun olarak, bu dervîştir.

Kendisinin yolunu izlediği şeyhi Hâce İshak-ı Huttelânî ve o zamanın ehl-i keşfinin tamamı bu manayı tasdik etmiştir. Lakin şu âlem-i sûrette Sultan Muhammed ismi kılıç üzerine “benden bir adam” yani “ümmetimden bir adam” (manasını) tasdik eder. Bu benzersiz hadîs-i şerif (bunu) kuvvetlendirmektedir.

Mana âlemindeki dervişlerin batınları Allah yolunda mücadele eden o padişahın saltanat ve hilafetini destekler... Bu zamanda İslâm’ın bu iki güçlü mazhariyle kâmil bir nizam ve intizam elde edilir.” (vr. 347a-347b)

Turkish Studies

kendisine teslim olduğu kişi Şeyh Saduddin Mahmud Şebusterî'nin (ö. 720/1320) en son kitabıdır... Babam istifade nazarıyla o esere baktı. Sırların bahçesi olan Gülşen-i Râz'ın yapraklarını mütalaa etmeye başladı. Normalde o eser, yüksekte uçan şebbazların mütalaa edeceği bir kitaptı. Şefkatli babam, yakınlık içerisinde Haku'l-Yakîn'i şerh etmekle meşgul idi. Her bir gün, üzerinde teemmül goncası olan bir taze dalı çekiyordu. Eserin ruhânî manalarının taze olan kısımlarını her bir küçük evden topluyordu. (Yani her bir evden ve her hocadan bir ilim alıyordu).

(Babam) Tebriz'de ikamet ettiği zamanda güzel ittifaklar sebebiyle ehl-i kemal ve temyiz yanına olmayı gözlüyordu."³⁶ (Şerhu Kitâbi'l-Hakki'l-Yakîn, vr. 3b-4a)

Bitlisî, 876 tarihinde Tebriz'e uğramış olan Molla Câmi'nin hac kafilesini ziyaret etmiş ve Azerbaycan'ın diğer âlimleri ile beraber bu büyük âlimin meclisinde bulunmuştur (vr. 4a-4b). Ayrıca Bitlisî'nin sohbetinde bulunduğu diğer bir şahıs da İbrahim Gülşenî'dir (ö. 940/1534). O, bu ilmî meclise Mevlânâ Celâleddin Devvânî, Seyyid Mir Sadreddin, Mevlana Muhammed Şarih, Seyyid Murtaza Şerifi ve Emir Fahreddin Haydar gibi zamanın âlimleriyle birlikte iştirak etmiştir (Gülşenî, 1982: 41, 126).

1.6. Talebeleri

Hüsameddin Ali el-Bitlisî'nin, ilim ve irşada adanmış ömründe birçok talebe yetiştirmiş olması, öncelikli olarak akla gelmektedir. Buna karşılık her hangi bir eserde yetiştirdiği talebelerin ismine yer verilmez. Kaynaklarda Bitlisî'nin talebesi olarak özellikle bahsi geçen tek isim ise oğludur; zira o, "Kırk Hadis Tercümesi" ismiyle bilinen eserinde,³⁷ hadis-i şeriflerin rivayet zincirinin ilk halkası olarak babasını şu ifadeler ile zikreder: "Şeyhim, dayanağım, babam, efendim, hocam, muhakkiklerin şeyhi, muhaddis ve müfessirlerin örneği Mevlana Hüsâmü'l-Hakk ve'd-Dîn Ali el-Bitlisî bana haber verdi ki" (Fatih 791-001, vr. 4a). Ayrıca oğlu babasından Heşt Bihişt adlı eserinde de "vâlid-i mağfur ve üstâd ve mukteda-yı mebrûrum Mevlânâ Hüsâmü'l-Hakk ve'd-Din Ali el-Bidlisî" (vr. 347a) diyerek bahseder.

1.7. Vefatı:

Bağdatlı İsmail Paşa (1951: 1/738), Kâtip Çelebi (1943: 2/1514) ve Bursalı Mehmet Tahir (t.y.: 1/58) Hüsameddin Ali el-Bitlisî'nin ölüm tarihini h. 900 olarak vermektedir. Hüsameddin Ali'nin vefat tarihini, Sultan II. Bayezid (ö. 918/1512) dönemine ait h. 909 senesinin Muharrem ayı itibarıyla kayda başlayan bir saray defterindeki taziye kaydından öğrenmekteyiz. (Gökbilgin, 1952: 480) Bu taziye kaydında "تعزیهء مولانا ادریس منشی که در ولایت عجم پدرش متوفی شد فی ۱۳ شعبان سنه ۹۰۹" ifadesi yer almaktadır. Bu kayda göre İdris-i Bitlisî'nin babası 909 yılı Şaban ayının 13. günü vilâyet-i Acem'de vefat etmiştir ki bu tarih miladi olarak 31.1.1504'e tekabül etmektedir. Bu bilgi ışığında Hüsameddin Bitlisî'nin 909/1504 tarihinde vefat ettiği ortaya çıkmaktadır.

Hüsameddin Bitlisî'nin nerede metfun olduğu bilinmemektedir. Taziye kaydında yer alan "vilâyet-i acem" ifadesi kesin bir mekân tespitine imkân tanımamaktadır; zira Bitlisî'nin vefat ettiği tarihte Bitlis, henüz bir Osmanlı vilâyeti değildi. Buna rağmen Bursalı, bu sûfî âlimin kabrinin Bitlis'te olduğunu, Hasan Tavakkolî ve Mehmet Bayraktar ise Tebriz'de metfun olduğunu söylerler (Tavakkolî, 1974: 2; Bayraktar, 2006: 14).

³⁶ İdris-i Bitlisî, babasının âlimlerden ilim elde edişini, şu şiir ile de ifade eder.

O, can fezasının Gülşen-i râzında uçuyordu

Her vakit bir yaprağı bir evden geri getirirdi

Okuduğu her gülün sahifesindeki bir sırrı

O bülbülün (Şebusterî) goncasının sırrının şerhini yazardı. (Şerhu Kitâbi'l-Hakki'l-Yakîn, vr. 3b-4a)

³⁷ Bu eser, Süleymaniye kütüphanesinde Câmi-ı Cihannüma ve Terceme-i Çihel Hadis isimleriyle de mevcuttur.

Bu konudaki en somut veri, İdris-i Bitlisi'nin Şerhu Kitabi'l-Hakki'l-Mübîn adlı eserinin mukaddimesinde yazdığı hatırasıdır. İdris-i Bitlisi, Yavuz Sultan Selim'in ordusu ile katıldığı Tebriz seferini anlattıktan sonra babasının mezarını ziyaretine şu ifadelerle değinir: "Bu sonucu hayır olan sefer ve son fetihde eski yerine gelen bu fakîr, yakın dostlarının sohbetine ve halis arkadaşların hizmetine nail oldu. Muhaceret ve Azerbaycan'a inmenin mahrumiyeti zamanında onun gönlü hoştu. Sıla-i rahim sünnetine riayete ve babasının mezarını ziyarete de muvaffak oldu." (vr. 9a-9b) Bu ifadelerde açıkça Hüsameddin Bitlisi'nin kabrinin Tebriz'de olduğu ve İdris'in de onun kabrini ziyaret ettiği belirtilmektedir. Zikri geçen sefer ise Çaldıran savaşının yapıldığı Tebriz seferidir ki 920/1514 tarihine tekabül etmektedir.

Son dönemlerde yapılan bazı çalışmalarda Bitlisi'nin Tebriz'de vefat etmesine rağmen na'sının Bitlis'e taşınmış olduğu iddiası gündeme gelmiştir (Tekin, 2009: 241)³⁸. Anlatıldığına göre vefatından sonra Şerefhan oğullarından Abdal Han (ö. ?), onun için Bitlis'in Zeydan mahallesinde bir türbe inşa etmiş ve Bitlisi, oraya defnedilmiştir (Bitlis İl Yıllığı, 1973: 157). Rahmi Tekin, İdrisiye Medresesi vakfiye kayıt defterinden hareketle Bitlisi'nin Şeyh Ebu Tâhir'in (ö. ?) mezarının yanı başında bulunduğunu iddia etmektedir (2009: 241). Fakat yaptığımız incelemelerde Bitlis vakfiye kayıt defterinde böyle bir ibareye yer verilmediği görülmüştür; zira h. 921 tarihli İdrisiye Medresesi mevkufâtının da yer aldığı vakfiye kayıt defterinde Bitlisi ile ilgili tek bilgi aşağıda yer aldığı şekliyledir:

"Asâkir-i Yûnaniye atlarının tırnakları tozları bilâd-ı şarkiye-i İraniye ahalisinin gözlerini sürmeleyip Orhan bayrakları şehirlerde görülmemiş askerler ile hakan ufkundan güneş gibi tulu' ve guzâtı Osmaniyenin sultanına Çaldıran mukatele ve muharebesinde futuhât müyesser olmakla düşman askerleri çürümüş kemikler haline gelip cünüdü İslam sultanın sayesinde ganimet ve selamete erince Cenab-ı Hakk beni sultanın yüksek müsaadelerine muvaffak olarak Âl-i Osman'ın bahçesi gibi olan ve vatanlarında mesut yaşayan şerefli akrabamın vatanına geçmeye ve ruhaniyetli cennetlerin havuzlarından içirilen ecdadımın merkatlarını ziyaretle sevinmeye muvaffak buyurdu. O vatan ise dâr-ı ibadet diye meşhur olan Bitlis beldesidir. Bu sebeple merhum pederim Bitlisli Mevlânâ Hüsameddin Ali'nin Bitlis'te Hazret-i Şeyh Ebu Tahir el-Kürdi'nin türbesine mülâsık olarak bina ettiği buk'a-i şerifeye gücüm yettiği miktar vakıflar ziyade etmek hatırıma geldi."³⁹

Bu ifadelerin devamında Hosur mahallesindeki bu zaviyenin yanına bir medrese inşa ettiğini belirten İdris, kendi mülkünden hem bu zaviyeye hem de medreseye vakfettiği emlakın bir listesini ve vakıf şartlarını vermektedir. Bitlisi, Ebu Tahir el-Kürdi'nin türbesinin yanına bir buk'a⁴⁰ inşa etmiş, oğlu da bu buk'anın yanına bir medrese inşa ederek çeşitli emlakı (aynını veya akarını) buraya bağışlamıştır. Aynı bağış geleneğini yıllar sonra Bitlisi'nin Ebu'l-Fazl adlı torunu da sürdürmüştür. Bu metinde İdris-i Bitlisi, ecdadının kabirlerini Bitlis beldesinde ziyaret ettiğini ifade etmekte, fakat ecdat kelimesi ile tam olarak kimi kastettiğini belirtmemektedir. Hüsameddin Bitlisi ise sadece inşa ettiği zaviye dolayısıyla anılmaktadır. 920'deki Tebriz seferi dönüşünde gerçekleşen 921 tarihindeki Bitlis ziyareti arasındaki bir yıllık süreçte mezarın Tebriz'den Bitlis'e taşınmış olma ihtimali de makul gözükmemektedir; zira İslam geleneğinde, zorunlu bir neden olmadıkça bir kabrin yerinden taşınması, caiz görülmemiştir (Bilmen, t.y.: 251-252).

³⁸ Nurettin Turgay da Bitlisi'nin naşının Bitlis'te olduğunu ifade etmektedir. Bilgi için bkz. Turgay, 2013: 147.

³⁹ T.C. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nin 6/1758 sayılı 608 numaralı defterin 49. sahife ve 56. sıra numarasında kayıtlı Bitlis'te Hakimuddin İdris vakfına ait hicri 921 tarihli Arapça vakfiyenin ayet, hadis ve dua cümleleri hariç tercümesidir.

⁴⁰ "Yer, arazi parçası, ülke" anlamına gelen buk'a kelimesi İslâm dünyasında türbe, zâviye ve özellikle eğitim yeri için kullanılan bir terimdir. bkz. İpşirli, 1992: 386.

Ebu Tahir el-Kürdî ile Bitlisî arasında ne tür bir ilişki olduğunu tam olarak bilmiyoruz. Bu zatın, zâhir veya bâtn ilimlerde Bitlisî'nin hocalarından biri olması da muhtemeldir. Şeref Han, Ebu Tahir'in, Mevlana Abdurrahman el-Cami'nin Nefehât'ında bahsedilen Bitlis'li bir zat olduğunu, bu şehrin batısındaki Kûsür mahallesinde metfun olduğunu ve onun mübarek kabrinin sürekli ziyaret edildiğini söylemektedir (Şeref Han, t.y.: 1/354). Bitlis İl Yıllığında belirtildiğine göre Ebu Tahir el-Kürdî'nin türbesine⁴¹ girildiğinde sağ taraftaki taş sandukada Şeyh Ebu Tahir'in sol tarafta ise tek parça halinde yere yatık biçimde mermerden yapılmış Mevlana Hüsameddin Ali el-Bitlisî'nin mezarı bulunmaktadır (Serdar, 2007: 142). Bitlisî'nin mezarının bu türbede olup olmadığının belli olması, taş sanduka üzerinde yapılacak özel bir çalışma sonucu netleşecektir; zira bu sandukadaki yazılar, okunamayacak kadar tahribat görmüştür.

2. Yazdığı Eserler:

2.1. Nüshaları Tespit Edilen Eserleri:

2.1.1. Câmiu't-Tenzîl ve't-Te'vîl:

Bu eser, müellifin en önemli eseridir.⁴² Felsefî bir üslupla ve Arapça yazılmıştır. Ayetler gruplandırılarak önce zahirî ilimler zaviyesinden ardından da bâtinî yönlerine işaret edilmek suretiyle yorumlanmıştır. Her surenin başında bulunan besmeleler, o surenin muhtevasına uygun ve diğerlerinden farklı şekilde tefsir edilmiştir. Eserde ayetlerin batınî yorumlarının yapıldığı bölümlerde merâtibu'l-vücut (ontoloji) ile ilgili konular, kozmoloji ile paralel bir şekilde işlenmektedir. Aynı zamanda eserde, bilgi anlayışı (epistemoloji) ve insanın kalbî mertebeleri (psikoloji/etvar-ı seb'a-i kalbiyye) üzerinde de çokça durulmaktadır.

Eserin şu ana kadar bilinen tek nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi'nin Şehit Ali Paşa bölümünde 109, 110, 111, 112 numaralarıyla kayıtlıdır. Dört cilt olan eserde⁴³ istinsah tarihi verilmemiştir. Eser üzerinde yaptığımız çalışmalar esnasında onun kayıtlardakinden daha kadim bir nüshasının Bitlis'in Mutki ilçesi Ohin kasabasında Molla Alaaddin'e ait özel kütüphanede bulunduğunu tespit ettik. Bu nüsha tek cilttir ve tefsirin, Kur'ân-ı Kerim'in başından Enfal 40'ıncı ayete kadar olan kısmını içerir. 381 varaktır. Tespit ettiğimiz bu son nüshanın, müellif henüz daha hayattayken hicri 906 / miladi 1500-1501 tarihinde istinsah edildiği eserdeki bir müstensih notundan anlaşılmaktadır⁴⁴ (vr. 252b). Şuana kadar eser ve nüshaları hakkında ciddi bir çalışma yapılmamıştır.

⁴¹ Mezarındaki taş sandukanın mimari yapısının Ahlat'taki sanduka mezar mimarisinde bulunması nedeniyle bu zatın Akkoyunlu, Karakoyunlu veya Altınordu devleti zamanında yaşadığı tahmin edilmektedir. Bu zatın türbesi, Zeydan Mahallesi Kureyşi camii arkasında bulunan İdrisiye medresesi içindedir ve 1664-1665 yıllarında Bitlis Emiri Abdal Han tarafından yapılmıştır. Medresenin avlusunda Ebu Tahir-i Kürdî'nin sandukasına benzeyen birkaç adet taş sanduka daha bulunmaktadır. Türbe dıştan on iki kemerli prizma, içten silindirik şekilde bir yapıya sahiptir. Giriş kapısı üzerine üç sıra halinde yazılmış bir kitabe bulunmaktadır. Bilgi için bkz. Serdar, 2007: 141.

⁴² Eserin yazılış nedeni Câmiu't-Tenzîl ve't-Te'vîl'in mukaddimesinde şu ifadelerle anlatılır:

“Fakirlerin en önemsizi (küçüğü) Hüsameddin Ali el-Bitlisî -Allah onu affetsin- der ki: “Ben çocukluk dönemlerinden orta yaşlılık dönemlerine kadar Furkân'ın şekillerine ait (mebânî) hakikatlerin sırlarını ortaya çıkarmayı arzu ederek, ayetlerin mana inceliklerindeki nurlarını bilmeyi ve onun ibarelerindeki rumuzlarını ve işaretlerindeki hazinelerini anlamayı isteyerek Kur'ân tilavetini sürdürdüm. Bu nurlar çakan bir şimşek gibi gönlümde parlıyordu. Bu âsârın güllerinden kalbimde muhteşem kokular ve açık bir nefes yayılıyordu. İbare ve rusûmun sınırları içerisinde bir boşluğu doldurmayı, işaret ve rakamların kayıtlarıyla onu yok olmaktan uzaklaştırmayı istedim. Onu keşf ve şühud sahibi olan ehliullah muhakkiklerin kalpleri diriltken kelimelerden türetmeye (bir araya getirmeye) ahdettim.” (Bitlisî, Câmiu't-Tenzîl ve't-Te'vîl, Bitlis-Ohin, vr. 1b; Süleymaniye Ktp. ŞAP 109, vr. 1b).

⁴³ Birinci cilt, 293; ikinci cilt, 229; üçüncü cilt, 241; dördüncü cilt, 243 varaktır.

⁴⁴ Bu eseri, Bursalı Mehmet Tahir, İşâretü Menzili'l-Kitab adıyla eserinde zikretmektedir. (t.y.: 1/105-106).

2.1.2. el-Kenzü'l-Hafî Fî Beyânî Makâmâtî's-Sûfî (Kitâbü'n-Nusûs)

Farklı kütüphanelerde çeşitli nüshaları bulunan eserin dili Arapçadır. Eserde, Vacibu'l-Vücut'un zâtı, sıfatlar, taayyünler, varlık mertebeleri vb. konular işlenmektedir. Yazarın bu eserin de tespit edebildiğimiz kadarıyla üç nüshası vardır. Bunların ilki Milli Kütüphane'de 50 Ür 201/3 arşiv numarası ile kayıtlıdır. Süleymaniye Kütüphanesi'nde Şehit Ali Paşa bölümünde olup 1437 arşiv numarası ile kayıt altına alınmıştır. Üçüncü ve son nüshası ise Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi 15 Hk 743/2 arşiv numarasıyla tespit edilmiştir. Bu nüshaların hem zahriyelerinde hem mukaddimelerinde eserin Bitlisî'ye ait olduğu net bir şekilde ifade edilmektedir. (ŞAP 1437: 1a, 3a; Milli Ktp. 50 Ür 201/3: 53b; Konya B.Y.E.K. 15 Hk 743/2: 71a, 71b) Eser üzerinde iki tahkik çalışması yapılmıştır.⁴⁵

2.1.3. Şerhu Istilâhâtî's-Sufiyye li'l-Kâşânî

İsminden de anlaşılacağı üzere bir şerh çalışması olan eserde tasavvufî istilâhlar açıklanmaktadır. Abdürrezzak Kâşânî'nin (ö. 736/1335) Istilâhâtü's-Sufiyye'sine (Uludağ, 2002:5) yazılmış olan bu şerhin dili Arapça'dır. Eserde felsefi bir dil kullanılmış ve kavramlar çerçevesinde ontoloji ile ilgili meseleler tartışılmıştır. Şerhu Istilâhâtî's-Sufiyye, hem Bitlisî'nin varlık anlayışını sergilemesi, hem de nazarî tasavvufa dair verdiği bilgiler açısından önemlidir. Bu eserin tespit edilen iki nüshasından biri Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde 1134 arşiv numarası ile; diğer nüshası ise Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi 07 Ak 164/3 arşiv numarası ile kayıt altına alınmıştır.

2.1.4. Şerh-i Gülşen-i Râz

Eser, Mahmut Şebüsterî'nin (ö. 720/1320) vahdet-i vücut düşüncesini anlatmak üzere Farsça kaleme aldığı *Gülşen-i Râz* adlı eserin şerhidir. Dili Farsça'dır. Eserin iki nüshası tespit edilmiştir. Birinci nüsha, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa bölümünde 606-014 numarası ile kayıt altına alınmıştır. İkinci nüsha ise Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi 07 Ak 164/4 arşiv numarasıyla kayıtlıdır.

2.1.5. Risale der Tenezzülât

Müellifin bu eseri, Farsça yazılmıştır ve telif bir eserdir. İnsanın hakikati konusunu işleyen küçük boyutta bir risaledir. Süleymaniye Kütüphanesinde Pertev Paşa bölümünde 606-015 numarada kayıtlıdır.

2.1.6. Etvâr-ı Seb'a

Yazarın bu telifi, kalbin yedi makamını (etvâr-ı seb'a-i kalbiyye) konu edinmektedir. Ayrıca eserde, cennet ve kısımları, zikir-i hafi ve çeşitleri, yaşanan keşfi hadiselerin nasıl tabir edileceği, kalbin vesveseden korunması, riyazet ve mücahede ile manevî mertebelere yükselişi, insan-ı kâmil, varoluşun ilahî devreleri gibi konular işlenen temel başlıklardır. Dili, Farsça'dır. Eserin iki nüshası tespit edilmiştir. İlk nüsha, Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyuddin Efendi bölümünde 1795/3 numarada olup 137b-182a varakları arasında yer almaktadır. İkinci nüsha ise Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi 07 Ak 164/5 arşiv numarası ile kayıtlıdır.

⁴⁵ M. Mustafa Çakmaklıoğlu, "Hüsameddin Bitlisî'nin "Kitabu'n-Nusus" İsmli Eserinin Tahkik ve Tahlili" isimli yüksek lisans tezinde eserin Süleymaniye Ktp. Şehit Ali Paşa 1437 numaralı nüshasını esas alarak bir tahkik çalışması yapmıştır. Bkz. Çakmaklıoğlu, 1998: 1-75 (119-194). Ayrıca Asım İbrahim el-Keyalî de Kenzu'l-Hafâ fi Makâmâtî's-Sufî: Kitabu'n-Nusûs adıyla bir tahkik çalışması yapmış; fakat hangi nüshayı esas aldığını belirtmemiştir. Bkz. el-Keyalî, 2013: 7-81.

2.1.7. Şerhu Hutbeti'l-Beyân

Müellifin bir şerh çalışması olan bu eseri, tek cilttir. Eser, Hz. Ali'ye (r.a.) ait olduğu iddia edilen Hutbetü'l-Beyân'ın şerhidir ve dili Arapça'dır. Hz. Ali'nin irad ettiği iddia edilen bu hutbede vahdet-i vücud anlayışı hakimdir ve Hz. Ali'nin velayet makamına vurgu yapılır. Eserin şerhinde de aynı çizgide yorumlar yapıldığı görülmektedir. Bu gün elimizde iki nüshası bulunan bu şerhin ilk nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Bölümü 1777M numarasıyla kayıt altına alınmıştır. Diğer nüshası ise Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi 07 Ak 164/1 ve 15 Hk 743/1 arşiv numaralarında kayıtlıdır.

2.1.8. Risale fî Istilâhâti's-sufiyye

Eser, tasavvufî terimlerin açıklandığı Farsça bir risaledir. Tertip ve muhteva açısından Şerhu Istilâhâti's-Sufiyye ile benzerlik taşımaktadır. Bilinen tek nüshası ise Bursa İnebey Yazma Eserler Kütüphanesi Haraççıoğlu bölümünde 899 arşiv numarası ile kayıtlıdır.

2.2. Nüshaları Tespit Edilemeyen Eserleri:

Hüsameddin Ali el-Bitlisî'nin, Türkiye'deki yazma eserler kütüphanelerinde nüshaları tespit edilmiş eserleri dışında nüshaları henüz gün yüzüne çıkmamış eserleri de vardır. Bu eserlerin hangi dilde telif edildiği ve varsa nüshalarının nerede olduğu bilinmemektedir. Bitlisî'nin aşağıda isimleri belirtilen eserleri telif ettiği, çalışmalarımız esnasında gün yüzüne çıkmıştır.

2.2.1. Şerhu Hakki'l-Yakîn:

İsminden de anlaşılacağı üzere bu eser, bir şerh çalışmasıdır. Esasen eser, Mahmut Şebüsterî'nin (ö. 720/1320) Hakk'ın zâtı, Hakk'ı bilme, Hakk'ın sıfatları, kader, ahiret gibi konuları içeren Hakku'l- Yakîn adlı Farsça mensur esere (Karaismailoğlu, 2010: 401) yapılan şerhtir. Bitlisî'nin böyle bir eseri olduğunu, oğlu İdris-i Bitlisî, yazdığı Şerhu'l-Kitabi'l-Hakki'l-Yakîn adlı eserinde (Özcan, 2000: 487) belirtmekte (vr. 4a-4b; 9b) ve bu eserin 6. babın hakâikinin hatimesinden 7. babın başlarına kadarki kısmının müsvedde nüshasına özel bir araştırma sonucu ulaştığını ifade etmektedir (vr. 9b). Fakat bu gün eserin her hangi bir nüshası elimizde mevcut değildir.

2.2.2. Haşir Risalesi:

Müellifin bu eseri ne zaman yazdığı bilinmemektedir. İsminden de anlaşılacağı üzere haşir konusunu işlemektedir. Onun bu ad ile maruf bir eserinin olduğu, müellifin Etvâr-ı Seb'â adlı risalesinde yaptığı atıftan anlaşılmalıdır. Müellif, haşir konusuna değindiği bir yerde bu konu ile ilgili tafsilatlı bilginin Haşir Risalesinde geçtiğini belirterek konuyu tamamlar (Veliyüddin Efendi 1795, vr. 181b).

2.2.3. Nuru'l-Hak:

Bu eserin varlığı, müellifin Câmiu't-Tenzîl ve't-Te'vîl adlı tefsirinde eserine yaptığı atıftan anlaşılmalıdır. Müellif "fakr" kelimesinin taşıdığı sembolik anlamı açıkladığı bir bahiste bu konuyu Nuru'l-Hak adlı risalede tafsilatlı açıkladığını ifade etmektedir (ŞAP 109, vr. 258b).

2.2.4. Risale

Bu eserin varlığı, müellifin, Câmiu't-Tenzîl ve't-Te'vîl adlı tefsirinde yaptığı atıftan anlaşılmalıdır. Müellif yaşadığı keşfi-manevî bir hadiseden hareketle bu manevî hadiseyle ilgili bir risale yazdığını ifade etmektedir (ŞAP 110, vr. 67a).

3. Nazarî-Sûfî Tefsirinden Bazı Örnekler

Hüsameddin Ali el-Bitlisi'nin, Câmîu't-Tenzîl ve't-Tevîl adlı eseri tam bir Kur'ân tefsiridir. Müfessir, bu eserde, önce zahirî ilimler açısından ayetlerin tefsirini yapmakta ardından da "tevil ve işârât" başlığı altında ayetlerin işârî yorumlarına yer vermektedir. Ayet tevillerinde özellikle merâtibu'l-vücut konusu ön plana çıkmaktadır. Bitlisi, eserinde, varlığın ilk zuhuru ve kategorik olarak hangi mertebelere ayrıldığı konusunda bilgiler vermek suretiyle varlık anlayışını da ortaya koymaktadır.⁴⁶

Konu ile ilgili olarak "Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize kulluk ediniz" (Bakara: 2/21) ayet-i kerimesinin teviline değinmek yerinde olacaktır. Bitlisi, ayetin işârî yorumunu verdiği bölümde ayetin, yaratılış mertebelerine işaret ettiğini ifade eder. Ona göre ilk yaratılış, tecelli-i zatî⁴⁷ mertebesinde gerçekleşmektedir. Bu ilk ortaya çıkış (zuhur), tecelli-i zatînin de ilk defa belirlediği metafizik düzlem olan şuûnât-ı zatiyye⁴⁸ ve mertebetu'l-ilmiyyede⁴⁹ müstakil ve temel (ahadiyyete ait) sıfatlar vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Bitlisi, ilk ortaya çıkışın gerçekleştiği soyut ilahî düzleme işaret ettikten sonra bir silsile halinde varlığın sırasıyla emir âleminde⁵⁰, berzahta⁵¹, felekler ve unsurlar âleminde⁵² varlık kazanma sürecinin devam ettiğini ifade eder (ŞAP 109, vr. 38b).

Bitlisi'nin eserinde her ne kadar ağırlıklı olarak nazarî konular ön plana çıksa da yer yer tasavvufî ahlak vurgusu da kendisini hissettirir. Örneğin, Âl-i İmran suresi 32. ayet-i kerimede geçen "Allah'a ve Resul'e itaat edin" emrinin nasıl gerçekleştirileceğinin üzerinde durur. Ona göre Allah'a itaat, onun emir ve nehiyelerine uymak ve kalbi gafletten korumaktır; çünkü kalp, Allah'ın tecellilerinin mahallidir. Bitlisi, ayetin devamında yer alan Resul'e itaat emrinin, aza ve organları korumak yoluyla gerçekleşeceğini söyler. Ona göre bu uzuvların, kendilerini ilgilendirmeyen şeyle meşgul olmaları engellenmeleri ve kendilerini ilgilendiren şeyleri bırakmaları sağlanmalıdır.

Bitlisi'nin tefsirinde, felsefî konu ve kavramların sıkça kullanıldığı görülmektedir. O, "Allah ona yazmayı, hikmeti, Tevrat'ı, İncil'i öğretecek" (Âl-i İmran: 3/48) ayetindeki hikmet kelimesini şu sözlerle açıklar: "Hikmet, beşerî gücün yettiği kadar, eşyanın hakikatlerini nefsu'l-emrdeki⁵³ halleri ile bilmek ve bu hakikatlerin gerekleri ile nazarî ve amelî açıdan amel etmektir. Eşyanın hakikatleri, hâssâları⁵⁴, vücudî ve ademî olan zatî levâzımı,⁵⁵ nazarî hikmet ile bilinir. Amelin nasıl yapılacağı ise amelî hikmet ile bilinir." (ŞAP 109, vr. 166a).

⁴⁶ Bitlisi'nin tefsirciliği ve nazarî-sûfî tefsir ekolündeki yeri, makalemizin kapsamı dışında olduğu için burada tanıtıcı amaçlı kısa bilgiler vermekle yetinilmiştir.

⁴⁷ Cenab-ı Hakk'tan zahir olan ilk tecellidir. Cenab-ı Hakk'ın zâtının zâtına tecellisi olduğu için bu şekilde isimlendirilir. Bkz. Kâşânî, 2004: 120.

⁴⁸ Şuûnât-ı zatiyye/zatî şe'nler, âyân (ayn'lar) ve hakikatlerin Zât-ı ahadiyyete var olduğunu kabul etmektir. Burada kuvve halinde bulunan özler, vâhidîyyet mertebesinde zuhûr eder ve ilimle ayrıntılı hale gelir. Tıpkı ağacın, dalları, yaprakları, çiçekleri ve meyvelerinin tohumda bulunması (kuvve halinde) gibi... Kâşânî, 1981: 154.

⁴⁹ Metinde mertebetu'l- ilmiyye, muhtemelen vâhidîyyet mertebesinin müradifî olarak kullanılmaktadır.

⁵⁰ Âlem-i emr, âlem-i melekût anlamında kullanılmaktadır. Ruhlar ve ruhanîler âlemdir; çünkü bunlar, Hakk'ın emri ile vücut buldukları için emr âlemi diye nitelendirilirler. Bkz. Kâşânî, 2004: 362.

⁵¹ "İki şey arasındaki engel" manasına gelen berzah kelimesi, tasavvuf düşüncesinde genellikle, akıl ve duygularla bilinebilen maddî âlem (âlem-i şehâdet, âlem-i halk) ile bu yollarla bilinmeyen mânevî âlem (âlem-i gayb, âlem-i emr) arasında köprü vazifesi gören misal âlemini ifade etmek için kullanılır. Bkz. Gökçe, 1992: 525.

⁵² Unsurlar âlemi ifadesi ile somut âlem/mülk âlemi kastedilmektedir.

⁵³ Nefsü'l-emr kavramı, bir şeyin, kendi halî üzere oluşunu ifade eder. Bkz. Duran, 1991: 45.

⁵⁴ Hâss, tek bir mahiyete mahsus olup diğer bir mahiyette bulunmayan arazlardır. (Alp, 2010: 11)

⁵⁵ Lâzım (çoğulu levâzım), bir şeyin gereği, sonucu; bir şeyden ayrılması mümkün olmayan şeydir. (Alp, 2010: 18).

Bu örneklerde görüldüğü üzere Bitlisî, ayetleri, kendi tasavvufî anlayışına göre yorumlamaktadır. Kanaatimizce yaptığı yorumların farklı ilmî disiplinler zaviyesinden incelenmesi, özellikle tasavvuf, tefsir ve felsefe alanlarına katkı sağlayacaktır.

SONUÇ

Şuana kadar hayatı hakkında ayrıntılı bir çalışmanın yapılmadığı Hüsameddin Ali el-Bitlisî (v. 909/1509), XV. yüzyılda yaşamış şark coğrafyasının bilinmeyen bir âlimidir. Bitlisî, Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Irak'ta hüküm süren bir Türkmen hânedanı (1340-1514) olan Akkoyunlu Devletinin tebaası olarak yaşamış, Kürt asıllı bir âlim ve ârif olarak tanınmaktadır.

Hüsameddin Bitlisî'nin bilinen tek çocuğu, ilmî ve siyasî şahsiyeti ile tanınan İdris-i Bitlisî'dir (ö. 926/1520). Hüsameddin Bitlisî'nin defterdar olarak ünlenen torunu Ebu'l-Fazl Mehmed Efendi ise daha çok siyasî kimliği ile tanınır. Bununla beraber, o da babası ve dedesi gibi farklı disiplinlerde telif, tercüme ve şerh çalışmaları yapmıştır.

Ulaşabildiğimiz kaynaklarda Hüsameddin Ali el-Bitlisî'nin eğitim hayatı hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Medrese müfredatındaki ilimleri, kimlerin yanında ve nerede öğrendiği ve hocaları bilinmemektedir. Hüsameddin Bitlisî, hayatının önemli bir kısmını Tebriz'de geçirmiş, orada bir zaviye inşa ettirerek özellikle ilim ve irşat faaliyetleri ile uğraşmıştır. Tasavvufta Kübreviyye'nin kollarından biri olan Nurbahşiyye tarikatına bağlanarak Seyyid Muhammed Nurbahş'ın önde gelen müritlerinden biri olmuş; Rey şehrinde şeyhi Nurbahş'ın gözetiminde manevî eğitimini tamamlamıştır. Çeşitli kaynaklarda zâhirî ve bâtinî ilimlere vakıf biri olarak bilinen ve nefsiyle yaptığı mücadele sonucu tasavvufta kemal derecesine ulaştığı ifade edilen Bitlisî, tarikat içerisinde halifelik (mürşitlik) konumuna kadar yükselmiş, Nurbahşîliğin Kürdistan ve Luristan'da yayılmasında etkili isimlerden biri haline gelmiştir. Hüsameddin Ali el-Bitlisî, miladi 31.1.1504'e tekabül eden 909 yılı Şaban ayının 13. günü vefat etmiştir. Kabrinin Bitlis'te mi yoksa Tebriz'de mi olduğu konusu ise ihtilaflıdır.

Bugün Türkiye'deki yazma eser kütüphanelerinde –bizim tespit ettiğimiz- 8 eseri bulunmaktadır. Ayrıca elimizdeki kaynaklarda, -herhangi bir nüshası tespit edilemeyen- 4 tane eser daha telif ettiği zikredilmektedir. Telif ettiği çok sayıda eseri, felsefî ve tasavvufî konular içermekte, özellikle varlık mertebelerini (ontoloji) ve buna paralel olarak insanın kemale ulaşmada geçirdiği safhaları (psikoloji/etvâr-ı seb'a-i kalbiyye) işlemektedir. Eserlerinin her birisi, farklı ilmî gelenekleri bir araya getirmesi itibarıyla büyük önemi haiz olmakla beraber, özellikle Câmîu't-Tenzil ve't-Tevîl isimli tefsiri en önemli eserlerinden biridir. Bitlisî, bu eseri ile özellikle nazarî-sûfî tefsir ekolünün bilinmeyen önemli bir temsilcisi konumuna yükselmektedir; fakat şu ana kadar bu eser, İslam ilim coğrafyasında tanınmadığı gibi diğer eserleri gibi ciddi bir akademik çalışmaya da konu olmamıştır.

KAYNAKÇA

- Afyoncu, Erhan (2007), "Nişancı", DİA, İstanbul, cilt: 33.
- Akpınar, Ali (2002), "İşarî Tefsir ve Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) Besmele Tefsiri", Tasavvuf Dergisi, yıl: 3, sayı: 9, Ankara.
- Algar, Hamid (2006), "Necmeddîn-i Kübrâ", DİA, İstanbul, cilt: 32.
- Alp, Talha Hakan (2010), Mantık İşagoci Tercemesi ve Mantık Terimleri Sözlüğü, İstanbul: Yasin yy.
- Ay, Mahmut (2012), "İşarî Tefsirde Yöntem Meselesi", İÜİFD, sayı: 26, İstanbul.

- Arık, M. Oluş (1971), *Bitlis Yapılarında Selçuklu Rönesansı*, Ankara: Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü.
- Avyarov (1995), *Osmanlı-Rus ve İran Savaşlarında Kürtler: 1801-1900*, (çev. Muhammed (Hoko) Varlı (Xani)), Ankara: Sipan.
- Babinger, Franz ve Köprülü, Fuat (1996), *Anadolu'da İslamiyet*, (çev. Ragıb Hulusi, haz. Mehmet Kanar), İstanbul: İnsan.
- Bağdatlı İsmail Paşa (1951), *Hediyetü'l-Ârifin*, Ankara: MEB.
- Banarlı, Nihat Sami (1971), *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: MEB.
- Bashir, Shahzad (2003), *Messianic Hopes and Mystical Visions –The Nurbakhshiya Between Medieval and Modern İslam-*, USA: University of South Carolina Press.
- Bashir, Shahzad (2001), “The Risâlat al-Hudâ of Muhammad Nurbakhsh (d. 869/1464): Critical Edition with Introduction”, *Rivista Degli Studi Orientali*, vol. LXXV, fasc. (1-4), Roma.
- Başaran, Orhan (2000), *İdris-i Bitlisî'nin Heşt Bihişt'inin Hatimesi (Metin-İnceleme-Çeviri)* (doktora tezi), Atatürk Üniversitesi SBE.
- Bayraktar, Mehmet (2006), *Kutlu Müderris İdris-i Bitlisî*, İstanbul: Biyografi.
- Bilmen, Ömer Nasuhi (t.y.), *Büyük İslam İlmihali*, Ankara: Akçağ.
- Bitlis İl Yıllığı, 1973 İl Yıllığı.
- el-Bitlisî, Hüsameddin Ali, *Câmiu't-tenzil ve't-tevil*, Bitlis-Ohin, Şeyh Alaaddin Özel Kütüphanesi.
- el-Bitlisî, Hüsameddin Ali, *Câmiu't-tenzil ve't-tevil*, Süleymaniye Ktp. ŞAP 109.
- el-Bitlisî, Hüsameddin Ali, *Câmiu't-tenzil ve't-tevil*, Süleymaniye Ktp. ŞAP 110.
- el-Bitlisî, Hüsameddin Ali, *Câmiu't-tenzil ve't-tevil*, Süleymaniye Ktp. ŞAP 111.
- el-Bitlisî, Hüsameddin Ali, *Câmiu't-tenzil ve't-tevil*, Süleymaniye Ktp. ŞAP 112.
- el-Bitlisî, Hüsameddin Ali, *Etvâr-ı Seb'a*, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyuddin Efendi, 1795/3.
- el-Bitlisî, Hüsameddin Ali, *Etvâr-ı Seb'a*, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, 07 Ak 164/5'dir. (Eser katalog kayıtlarına yanlışlıkla “Kelimât ve Makâlât” adı ile kaydedilmiştir.)
- el-Bitlisî, Hüsameddin Ali, *el-Kenzu'l-Hafî fi Beyani Makâmati's-Sûfî*, Milli Kütüphane, 50 Ür 201/3.
- el-Bitlisî, Hüsameddin Ali, *el-Kenzu'l-Hafî ve'r-Remz'il-Vefî*, Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., 15 Hk 743/2.
- el-Bitlisî, Hüsameddin Ali, *Kitâbü'n-Nüsûs*, Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa bölümü, no: 1437. (Eser katalog kayıtlarında İdris-i Bitlisî adı ile gösterilmektedir.)
- el-Bitlisî, Hüsameddin Ali, *Kenzu'l-Hafâ fi Makamati's-Sufî*, *Kitabu'n-Nusûs*, (thk. Asım İbrahim el-Keyâlî), *Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye*, Beyrût 2013.
- el-Bitlisî, Hüsameddin Ali, *Risale der Tenezzülât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa, 606-015, (Eser adı, katalog kaydında “Risale der Tenzilat” şeklinde gözükmektedir).

Turkish Studies

- el-Bitlisî, Hüsameddin Ali, Risale fî Istîlâhâtî's-sufiyye, Bursa İnebey Yazma Eserler Kütüphanesi, Haraççioğlu, nr. 899.
- el-Bitlisî, Hüsameddin Ali, Şerh-i Gülşen-i Râz, Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa, 606-014.
- el-Bitlisî, Hüsameddin Ali, Şerh-i Gülşen-i Râz, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, 07 Ak 164/4.
- el-Bitlisî, Hüsameddin Ali, Şerhu Hutbeti'l-Beyân, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Bölümü 1777M.
- el-Bitlisî, Hüsameddin Ali, Şerhu Hutbeti'l-Beyân, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, 15 Hk 743/1.
- el-Bitlisî, Hüsameddin Ali, Şerhu Hutbeti'l-Beyân, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, 07 Ak 164/1.
- el-Bitlisî, Hüsameddin Ali, Şerhu Istilahati's-Sufiyye li'l-Kâşânî, Manisa İl Halk Kütüphanesi, 45 Hk 1134.
- el-Bitlisî, Hüsameddin Ali, Şerhu Istilahati's-Sufiyye li'l-Kâşânî, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, 07 Ak 164/3.
- Bursalı Mehmet Tahir [t.y.], Osmanlı Müellifleri (1299-1915), (haz. Ali Fikri Yavuz, İsmail Özen), İstanbul: Meral.
- Cerrahoğlu, İsmail (1996), Tefsir Tarihi I-II, Ankara: Fecr Yayınları.
- Çakmaklıoğlu, M. Mustafa, "Hüsameddin Bitlisi'nin "Kitabu'n-Nusus" İsimli Eserinin Tahkik ve Tahlili" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi SBE, 1998.
- Duran, Recep (1991), "Gelenbevi'nin Nefsu'l-Emr Karşısındaki Tavrı", Felsefe Dünyası, sayı: 1.
- Genç, Vural (2015), "Şah ile Sultan Arasında Bir Acem Bürokrati: İdris-i Bidlisî'nin Şah İsmail'in Himayesine Girme Çabası", Osmanlı Araştırmaları, 46.
- Gökbilgin, M. Tayyib (1952), XV-XVI Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mükataalar, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 508.
- Gökçe, Cüneyt (1992), "Berzah", DİA, İstanbul, cilt: 5.
- Gülşenî, Muhyi M. M. (1982), Menâkıb-ı İbrahim Gülşenî (haz. Tahsin Yazıcı), Ankara: TTK.
- Hinz, Walter (1948), Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, (çev. Tefik Bıyıklıoğlu), Ankara: TTK.
- Hoca Sadeddin Efendi (1992), Tâcü't-tevârih, (haz. İsmet Parmaksızoğlu), Ankara: Kültür Bakanlığı.
- İdris-i Bitlisî, Şerhu'l-Kitabi'l-Hakki'l-Yakîn, Süleymaniye Ktp., ŞAP 1402.
- İdris-i Bitlisî, el-Hakku'l-Mübîn fî Şerhi Risâleti'l-Hakki'l-Yakîn, Ayasofya 2338.
- İdris-i Bitlisî, el-Hakku'l-Mübîn fî Şerhi Risâleti'l-Hakki'l-Yakîn, Lala İsmail 135.
- İdris-i Bitlisî, el-Hakku'l-Mübîn fî Şerhi Risâleti'l-Hakki'l-Yakîn, Pertev Paşa 606.
- İdris-i Bitlisî, Heşt Bihişt, Nuruosmaniye Ktp., nr.3209.
- İdris-i Bitlisî (2001), Selim Şah-nâme, (haz. Hicabi Kırlangıç), Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

- İpşirli, Mehmet (1992), Buk‘a’, DİA, İstanbul, cilt: 6.
- Karaismailoğlu, Adnan (2010), “Şebüsterî”, DİA, İstanbul, cilt: 38.
- Kâşânî, Abdürrezzak (2004), Tasavvuf Sözlüğü, (çev. Ekrem Demirli), İstanbul: İz yy.
- Kâşânî, Abdürrezzak (1981), (tahkik: Muhammed Kemal İbrahim Cafer), Kahire: el-Hey‘etü’l-Mısriyyetü’l-Âmme li’l-Kitâb.
- Katib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah (1943), Keşfü’z-Zünun ‘an Esami’l-Kütüb ve’l-Fünun, (tashih: M. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge), Ankara: Maarif Vekaleti.
- Kehhale, Ömer Rıza (t.y.), Mu‘cemü’l-Müellifin, Beyrut: Mektebetü’l-Müsenna.
- Kılıç, M. Erol (1994), “Ekberîyye”, DİA, İstanbul, cilt: 10.
- Kılıç, M. Erol (1999), “İbnü’l-Arabî, Muhyiddin”, DİA, İstanbul, cilt: 20.
- Kılıç, Remzi (2003/1), “Fatih Devri (1451-1481) Osmanlı-Akkoyunlu İlişkileri”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İstanbul’un Fethinin 550. Yılı Özel Sayısı), 14, Kayseri.
- (<http://remzikilic.com/fatih-devri-1451-1481-osmanli-akkoyunlu-iliskileri.html?print=pdf>)
- Kutluer, İlhan (2010), “Sühreverdî, Maktûl”, DİA, İstanbul, cilt: 38.
- Kütükoğlu, Bekir (2012), “Vak‘anüvis”, DİA, İstanbul, cilt: 42.
- Lory, Pierre (2001), Kâşânî’ye Göre Kur‘ân’ın Tasavvufî Tefsiri (çev. Sadık Kılıç), İstanbul: İnsan Yayınları.
- Morgoliouth, D. S. (1988), “Nûrbahşiye”, İslam Ansiklopedisi, İstanbul: MEB.
- Nisaburî, Nizam el-‘Arec Şemseddin el-Hasan b. Muhammed, eş-Şemsiyye fî İlmi’l-Hisâb, Süleymaniye Ktp. Ragıp Paşa Bölümü 919-001.
- Osmanzâde Hüseyin Vassaf (2006), Sefîne-i Evliyâ, haz. Prof. Dr. Mehmet Akkuş, Prof. Dr. Ali Yılmaz, İstanbul: Kitabevi.
- Öcalan, Hasan Basri (2008/2), “Açıkbaş Mahmud Efendi Ve Risale-i Nurbahşiyyesi”, U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, yıl: 9, sayı: 15.
- Özcan, Abdülkadir (2000), “İdris-i Bitlisî”, DİA, cilt: 21.
- Ruhani, Baba Merduh (1382), Tarih-i Meşahir-i Kürd: Urefâ, Ulemâ, Üdebâ ve Şuarâ, 2. Basım, Tahran: Şurus.
- Sami, Şemsettin (1889), Kâmûsü’l-a’lâm, İstanbul: Mihran.
- Serdar, M. Törehan (2008), Mevlânâ Hakimüddin İdris-i Bitlisî, İstanbul: Ötüken
- Serdar, Mehmet Törehan (2007), Bitlis, Bitlis: Bitlis Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü yy.
- Sümer, Faruk (1989), “Akkoyunlular”, DİA, cilt: 2.
- Şeref Han Şerefuddin b. Şemseddin el-Bitlisî [t.y.], Şerefnâme, Arapça’ya çev. Muhammed Ali Avnî, Dâru İhyai’l-Kütübî’l-Arabiyye.
- Şükrü, Mehmet (1934), Osmanlı Devletinin Kuruluşu, Ankara: Hakimiyet-i Milliye Matbaası.
- Tavakkolî, Hasan (1974), “İdris-i Bitlisî’nin Kanun-ı Şahenşahi’sinin Tenkidli Neşri ve Türkçe’ye Tercümesi” (doktora tezi), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

Turkish Studies

- Tekin, Rahmi (2009), “İdris-i Bitlisî ve İdrisiye Medresesi Mevkufatı”, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, sayı: 40, Erzurum.
(http://www.turkiyatjournal.com/Makaleler/73282525_Rahmi%20TEK%C4%B0N.pdf)
- Tosun, Necdet (2007), “Nurbahşiyye”, DİA, İstanbul, cilt: 33.
- Turgay, Nurettin (2013), “Osmanlı Müfessiri Hüsameddin Ali el-Bitlisî (ö. 909/1504) ve Tefsirciliği”, Osmanlı Toplumunda Kur’an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları (II), İstanbul İlim Yayma Vakfı Kur’an ve Tefsir Akademisi.
- Uludağ, Süleyman (2002), “Kâşânî, Abdürrezzâk”, DİA, Ankara, cilt: 25.
- Uyar, Mazlum (2000), “Safevîler Öncesi İnan’da Tasavvuf Ve Safevî Devletinin Ortaya Çıkışı [II]”, Akademik Araştırmalar Dergisi, cilt: II, sayı: 7-8.
- Yıldırım, Muhammed İbrahim (2010), “İdris-i Bitlisî’nin Heşt Bihişt’ine Göre Fatih Sultan Mehmed ve Dönemi”, (doktora tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, SBE.
- Yüksel, Müfid (2003), İdris-i Bitlisi ve Eyüp’teki Eserleri, Emir Sultan Sempozyumu VI, İstanbul: Eyüp Belediyesi.
- Zeki, Muhammed Emin (1945/1364), Meşahirü’l-Kürd ve Kürdistan fi’l-devri’l-İslamî, Bağdad: Matbaatü’t-Tefeyyüz el-Ehliyye.

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

- Çetin, E., (2016). “Nazarî-Sufî Tefsir Alanında Bilinmeyen Bir Âlim: Hüsameddin Ali El-Bitlisî / An Unknown Scholar On Field Of Nazarî-Sufî Commentary: Husameddin Ali Al-Bitlisî (h. 909 / m. 1504)”, *TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, Volume 11/5 Winter 2016, ANKARA/TURKEY, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.8815>, p. 159-184.